II. Meşrutiyet Dönemi İlkokullarda Din Öğretimi

HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ

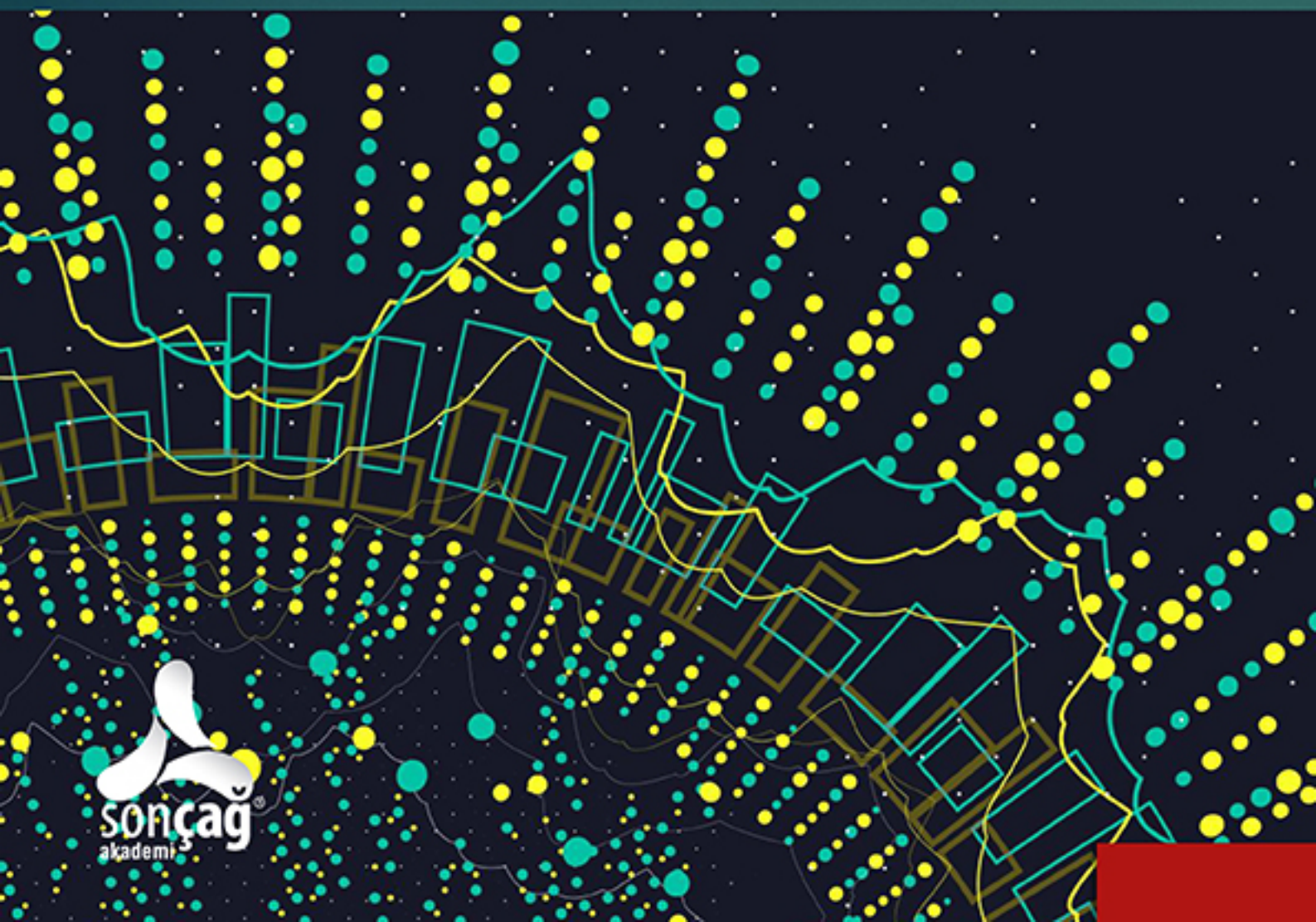

sonçağ akademi

II. Meşrutiyet Dönemi İlkokullarda Din Öğretimi

Hasan Sabri Çeliktaş

sonçağ akademi

Kitabın Adı : II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İLKOKULLARDA DİN ÖĞRETİMİ
Yazar : Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

1. Baskı : Aralık 2022 ANKARA

Yayın Yönetmeni : Sinem ZORLU
e-ISBN : 978-625-6398-30-6
Yayın No : 1934

© Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, dünya tarihine damga vuran altı yüzyıllık serüveninde sürekli kendini çağın gerekleri doğrultusunda geliştiren ve yenileyen bir görünüm arz etmektedir. Yenilenme faaliyetleri değişimin doğası itibariyle tek bir alanda değil birçok alanda birden gerçekleşmektedir. Bir alandaki değişim domino etkisiyle diğer alanları ister istemez etkilemektedir. Değişim aynı zamanda bir devletin ya da bir toplumun kendi iradesiyle olan bir şey de değildir. Dünyadaki gelişmeler devletleri ve toplumları değişime ve yenileşmeye mecbur bırakmaktadır. Osmanlı Devleti'de yakın coğrafyasında yaşanan değişimden ve gelişmelerden etkilenmiştir. Etkilenme neticesinde değişime gitme kararı aldığı alanlardan biri olan eğitimde yenileşme hareketleri XVIII. yüzyılın sonlarında askerî mekteplerde başlamıştır. Bu yüzyılın son çeyreğinde Mühendishâne-i Bahrî-i Humâyun (1775) ve Mühendishâne-i Berrî-i Humâyun (1795) isminde eğitim kurumları açılmıştır. Bunu XIX. yüzyılda Mekteb-i Tıbbiye (1827) ve Mekteb-i Harbiye (1834) izlemiştir.

Daha çok askerî karakter taşıyan bu kurumlarla birlikte eğitim alanında önemli bir tecrübe birikimi ortaya çıkmıştır. Bundan sonraki aşama sivil alanda yeni kurumların açılmasıdır. Sivil alanda ilklerden kabul edilen Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (1839) tesis edilmiştir. Bunları Dârulmuallimîn (1848), Muallimhâne-i Nüvvâb (1855) ve Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi yüksek seviyeli eğitim veren kurumlar takip etmiştir. Gerek askerî gerekse sivil alanda açılan bu eğitim kurumlarının önemli bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da günümüzde etkisini yeni kimlikleriyle hali hazırda devam ettirmektedir. Bu dönemlerde yüksek öğretim veren kurumlardaki yenileşme çabası ilk ve orta seviyeli eğitimin de kendisini yenilemesine vesile olmuştur. XIX. yüz yılın ilk yarısının sonlarında ve ikinci yarısında ise ilk ve orta öğretim kurumlarında yenileşme ve yeniden oluşturma görülmüştür. Bu alanda sıbyan, rüşdiye, idadiye ve sultanî gibi kurumlar ortaya çıkmıştır. Bunlarda tıpkı yüksek seviyeli eğitim kurumları gibi günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Eğitimde yenileşme dönemi boyunca tesis edilen yüksek, orta ve ilk seviyeli eğitim kurumlarının ders programlarında doğrudan ya da örtük programlarında dolaylı olarak din eğitimi ve öğretimi yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar temel seviyede eğitim, kökleri uzun bir geçmişe dayanan sıbyan mektepleri ismindeki kurumlarda yapılmıştır. Bahsi geçen yüzyılda eğitim alanındaki düzenlemeler ve yenileşmelerle birlikte sıbyan mektepleri, yeni şekliyle orta seviyeli eğitimin temeli olarak faaliyetine devam etmiştir. XX. yüzyılın hemen öncesinde ibtidaî mektebi ismiyle anılmaya başlamıştır. Çalışmamızın konusu da bu kurumlarda verilen din öğretimi üzerinedir. Bu çalışma 2006 yılında tamamlanan "II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi" yüksek lisans tezimizin bir ürünüdür. Çalışma üzerine gündeme getirilecek yapıcı eleştiriler, onu geliştirecektir. Bu sebeple değerli okuyucularımızın bu yöndeki tekliflerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmek üzerimizi bir borçtur.

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 2

KISALTMALAR 5

TABLOLAR LİSTESİ 6

GİRİŞ 7

BİRİNCİ BÖLÜM 12

II. MEŞRÛTİYET DÖNEMİ ÖNCESİ İLK VE ORTA SEVİYELİ EĞİTİM 12

1. GENEL EĞİTİM TASAVVURU 13

1.1. RÜŞDİYELER 16

1.2. İDÂDÎLER 25

1.3. SULTÂNÎLER 29

2. İLK ÖĞRETİM 32

2.1. SIBYAN MEKTEBLERİ 32

2.2. SIBYAN MEKTEBLERİNDE DÜZENLEME 38

2.2. SIBYAN MEKTEBLERİNİN DERS PROGRAMLARI 41

İKİNCİ BÖLÜM 46

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SIBYAN MEKTEBLERİNDE DİN ÖĞRETİMİ 46

1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI 47

2. YASAL DÜZENLEMELER VE TEDRİSÂT-I İBTİDÂİYE KÂNÛNU 50

3. MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYE DERS MÜFREDATI 56

4. MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYEDE OKUTULAN DERS KİTAPLARINDA DİN ÖĞRETİMİ 59

4.1. MALUMÂT-I DÎNİYE VE İLMİHÂL KİTAPLARI 62

4.2. MALUMÂT-I MEDENİYE VE AHLÂKİYE KİTAPLARI 69

4.3. DİĞER DERS KİTAPLARI 78

SONUÇ 86

KAYNAKÇA 88

EKLER 93

KISALTMALAR

a.g.e.: adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

a.g.n.: adı geçen nizamnâme bkz.: bakınız

B.O.A.: Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri

c.: cilt çev.: çeviren

Hz.: Hazret-i

İSAM: İslâm Araştırmaları Merkezi krş.: karşılaştırınız

MF.İBT.: Maârif-i İbtidâiye

M.E.B.: Milli Eğitim Bakanlığı

s.: sayfa

s.a.v.: Sallallahu aleyhi ve sellem

trs.: tarihsiz

vb.: ve benzeri

vd.: ve devamı

yay.: yayınları

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Mekteb-i Tıbbiye'nin İlk Yıllarındaki Ders Programı 15

Tablo 2: İbtidâiye ve Rüşdiyeden Oluşan Altı Senelik Kız Rüşdiye Ders Programı 18

Tablo 3: İbtidâiye ve Rüşdiyeden Oluşan Yedi Senelik Kız Sanayi Mektebi Ders Programı 19

Tablo 4: Mekâtib-i İdâdiye Ders Programı 26

Tablo 5: Umum Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiye Ders Programı 27

Tablo 6: Mekteb-i Sultanî Ders Programı 31

Tablo 7: Dersaâdet ve Kasabât İbtidâî Mektepleri Ders Programı 43

Tablo 8: Taşra Köy Mektepleri Ders Programı 45

Tablo 9: Erkek Numune Mekteplerinin Ders Cetveli 57

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim, toplumların göz ardı edemeyeceği kadar mühim bir konudur. Toplumların yükselişleri eğitim ve öğretime verdikleri önemle doğru orantılıdır. XIX. yüzyıldaki isimlendirmeyle söyleyecek olursak maârif sistemi, toplumun ihtiyaçlarına cevap verdiği ve çağın gereklerine ayak uydurduğu sürece başarılı olup devleti daha da güçlü kılacaktır. Aksi takdirde gerilemeye ve başarısızlığa mahkum olacaktır.

Osmanlı Devleti, altı yüzyıllık tarihinin hemen her döneminde kendini yenilediği ve zamanın gereklerine göre değişim iradesini gösterdiği gibi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da aynı iradeyi göstermiştir. Bahsi geçen yüzyıllarda sadece Osmanlı'da değil dünyanın genelinde özellikle de Avrupa devletlerinde yoğun ve çok yönlü bir değişim yaşanmıştır. Siyasi, hukukî, askerî gibi farklı alanlarda yaşanan değişimler etkisini eğitim alanında da ister istemez hissettirmiştir. Eğitim alanındaki değişikliklerin öncüsü olarak tarih sahnesine Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun (1775) ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun (1795) iki kurum çıkıyor.[1] Mühendishânelerin kuruluşu Osmanlı Devleti'nde başta eğitim olmak üzere bir çok noktada yeni bir dönemin habercisi olarak okunabilir. Gerçekten bu kurumların ardından XIX. yüzyıl eğitim öğretim alanında daha öncesinde görülmemiş bir atılımın, gelişimin ve en önemlisi değişimin yaşandığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Mekteb-i Tıbbiye (1827)[2] ve Mekteb-i Harbiye (1834)[3] gibi askerî karakter taşıyan kurumlar eğitim tarihimizde program, yöntem, araç gereç kullanımı, kademelendirilme, ders kitapları gibi daha birçok konuda önemli bir tecrübe ve birikim sağlamıştır. Yüksek seviyeli eğitim veren bu kurumlar açıldığı dönemde orta seviyeli kurumlar olmadığı için kendi bünyelerinde sıbyan ve idadi gibi oluşumlara gitmiş ve ihtiyaç duyduğu yetişmiş elemanı sistemleri içinde yetiştirmiştir.

Askerî karakter taşıyan eğitim kurumlarının tecrübesinden de yararlanarak XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren halkın genelinin eğitimine yönelik bir dizi atılım gerçekleştirilmiştir. Önceliği kalemiyedeki memurlara verilmekle birlikte halka da

[1] Kurumun tarihçesi için bkz. Mehmet Esat, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1312).
[2] Mekteb-i Tıbbiye'nin tarihi seyri için bkz. Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye* (Dersaâdet: Kader Matbaası, 1328); Süheyl Ünver, *Tıb Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943).
[3] Mekteb-i Harbiye'nin tarihçesi için bkz. Mehmet Esat, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310).

kısmen yönelik olan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (1839), yeni dönemin ilk sivil eğitim kurumları olarak ortaya çıkmaktadır.[4]

Tanzimât'ın ilanına da denk gelen bu dönemden sonra sivil alanda yüksek eğitim veren kurumlar da hemen her alanda hızla açılmaya başlamıştır. Öğretmen yetiştirmek üzere 1848'de Dârulmuallimîn; hukuk alanında ilk eğitim kurumu özelliğine sahip 1855'te Muallimhâne-i Nüvvâb; devletin mülkî idarecilerini yetiştirmek üzere 1859'da Mekteb-i Mülkiye[5]; hukukçu yetiştirmek için 1880'de Mekteb-i Hukuk-ı Şahane gibi son derece önemli kurumlar açılmıştır.[6] Bu dönemde ayrıca yeni bir yüksek öğretim veren kurum olarak ilk defa 1845 yılında gündeme gelen ve birden fazla bölümü içinde barındıracak şekilde tasarlanan Dârulfünûn kuruluşuna şahit oluyoruz. 1863'te eğitime başlamakla birlikte kısa süren birkaç girişimden sonra 1900 yılında beş fakülteli olarak Dârulfünûn-ı Şahane ismiyle açılmıştır.[7]

Yüksek eğitim kurumlarının en önemli öğrenci kaynağı şüphesiz ki orta seviyeli eğitim kurumlarıdır. Bu sebeple ismi geçen ilk sivil eğitim kurumlarıyla birlikte ilk ve orta seviyeli eğitim veren mekteplerin açılış süreci hızlanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ilk ve orta seviyeli kurumlar sırasıyla sıbyan, rüşdiye, idâdî ve sultanî şeklinde hiyerarşik bir yapılanmayla eğitim öğretim vermiştir.[8] Bu kurumlarla birlikte Osmanlı Devleti'ndeki ilk, orta ve yüksek seviyeli öğretimi düzenleyen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin[9] 1869 yılında çıkarılmasıyla birlikte eğitim öğretim işleri düzenli bir hal almaya başlamıştır. Nizamnâmeyle birlikte yeni kurulan eğitim kurumları

[4] Bu kurumlar için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren, 1993), 226-28; Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 14-30.
[5] Bu dönemde açılan meslek okulları için bkz. Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları".
[6] Hukuk mektebi için bkz. Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008).
[7] Kurumun tarihi gelişimi için bkz. Sava Paşa, "Mukaddime", içinde *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir* (La Türki Matbaası, 1293), 2-40; Mehmet Ali Aynî, *Dârulfünûn Tarihi* (İstanbul: İstanbul Dârulfünûnu, 1927); Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: 1- Osmanlı Döneminde Dârulfünûn 1863-1922*, c. 1, 5 c. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009); Ekmeleddin İhsanoğlu, *Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, c. 1-2, 2 c. (İstanbul: İslâm Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2010); Hasan Sabri Çeliktaş, "Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi", *Darulfünun İlahiyat* 31, sy 2 (2020): 215-45.
[8] Eğitim kurumları için bkz. Cahit Baltacı, "Mektep: Osmanlılarda Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 6-7; Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 35 (2008): 300-303; Öztürk.
[9] *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir* (Matbaa-i Âmire, 1292).

vesilesiyle Osmanlı toplumunu, içinde barındırdığı tüm unsurlarla kaynaştırıcı ve birleştirici eğitim sistemi kurma çabası içinde olunmuştur.

Yeni açılan ilk ve orta dereceli okulların müfredatlarına bakıldığında her kademenin dersleri arasında din dersi ve bununla yakından ilgili olan ahlâk dersinin bulunduğu görülmektedir.[10] Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl boyunca şekillenen yeni eğitim anlayışının arka planında medrese eğitim sisteminin etkisi şüphesizdir. Zira gerek yüksek seviyeli olsun gerekse ilk ve orta seviyeli olsun yeni açılan eğitim kurumlarının yönetici, hoca ya da öğrenci kaynağı medrese eğitim sisteminde yetişmiş kişilerden oluşmaktaydı. Bunların yanında yeni okulların müfredatlarının ve ders içeriklerinin şekillenmesinde de medrese eğitim müfredatının ve program kurgusunun etkisinden söz edilebilir.[11] Böylesine bir karşılıklı etkileşimi son derece doğal karşılamak gerekir. Zira devletin bütün eğitim anlayışını yaklaşık altı asır boyunca medrese eğitim sisteminde yetişenler şekillendirmiştir. Kalemiyeden seyfiyeye, devlet adamından hukukçusuna, tabibinden mühendislerine, edebiyatçısından felsefesine vs. kadar bütün unsurların yetişmesinde medrese eğitim anlayışı etkili olmuştur. Yenilenme yüzyılı da denilebilecek dönemde değişimin merkezinde yer alan kişiler de zikredilen unsurlardır.

XIX. yüzyılda ilk, orta ve yüksek kademelerde gelişen eğitim anlayışı birikimini XX. yüzyıla taşımıştır. Bu araştırmanın konusu da bu yüzyılda yeni bir yönetim anlayışı getiren ve siyasi tarihimizde önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilk mektep seviyesindeki okullarda verilen din eğitiminin ve öğretimi etrafında şekillenmiştir. Konunun ele alınışında ilk mekteplerde okutulan ders kitapları ön plana çıkarılmıştır.

Hiçbir millet ve toplum geçmişinden bağımsız değildir. Bir devletin şu andaki iyi veya kötü durumunun, geçmişindeki doğru veya yanlış atmış olduğu adımlarla yakından ilgisi vardır. Nasıl ki bir insanın geçmişi kendisini hiçbir zaman terk etmez, sürekli arkasından takip eder, devletlerin geçmişi de geleceklerini inşa etmede sürekli etken bir şekilde rol oynamaktadır. Bu noktada konunun seçilme gayesi, bugünkü eğitim sistemimizi geçmişimize bakarak anlamaya çalışmaktır.

---

[10] Bu dönemde okullarda verilen din eğitimi ile ilgili bkz. Yurdagül Mehmetoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: İFAV, 2001).

[11] XIX. yüzyıl boyunca oluşan yeni yüksek seviyeli eğitimde medrese eğitim anlayışının etkisine dair bkz. Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021), 69-172.

Araştırmada dönem olarak II. Meşrutiyet Dönemi esas alınmış, 1908-1923 tarihleri arası yayımlanan ve mekteplerde okutulan ders kitapları seçilmiştir. Din eğitimi ve öğretimini, ders kitaplarından hareketle tespit etmeye çalışma düşüncesiyle o dönemde neler okunduğu ve içeriğinin nelerden bahsettiğine ulaşmak hedeflenmiştir.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta XIX. yüzyıl boyunca temel seviyedeki mektepler için kullanılan "Sıbyan Mektepleri" ismi ile ilgilidir. İsim olarak "Sıbyan Mektepleri" 1890'lı yıllara kadar kullanılagelmiştir. Bu tarihten sonra ilköğretim kurumları için daha çok "Mekâtib-i İbtidâiye" denilmiştir. Sıbyan mektebi ve mekâtib-i ibtidâiye günümüzde ilkokul kademesine karşılık gelmektedir. Araştırmamızda bu isimlerin her birini kullandığımızın altını çizmekte fayda vardır.

Araştırmada kullanılan kaynaklar II. Meşrutiyet Dönemi ilk mekteplerde okutulan ders kitapları, arşiv belgeleri ve konu ile alakalı çalışmalardır. Ders kitapları, İSAM Kütüphânesi, Bursa İnebey Kütüphânesi, Bayezid Devlet Kütüphânesi, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphânesi ve Süleymâniye Kütüphânesi envanterlerinde bulunan ve tarama usulü ile tespit edilen 140 kadar kitaptan seçilmiştir.

Ders programlarının tespitinde kullanılan matbu kaynakların yanında Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri bünyesinde bulunan Maârif-i İbtidâiye Kalemi'ndeki arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında Osmanlı Devleti'nin Bosna'dan Kudüs'e kadar çeşitli vilayet, liva, sancak ve kasabalarındaki eğitim kurumlarının sınav sonuç listesi, öğrencilerin devam ve devamsızlığını gösteren cetveller, öğrenci karneleri, talimatnâmeler, öğretmen atamaları, öğrenci alımları, okullar arasındaki resmî yazışmalar gibi belgeler mevcuttur. Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki maârif ile ilgili belgeler üzerine yapılacak çalışma Osmanlı Devleti'nin eğitim öğretim sistemi hakkında daha detaylı bilgiler verecektir. Maârifi ilgilendiren belgelerin büyük bir kısmı tasnif edilmemiş, dolayısıyla henüz araştırılmamış bölümdür.

Araştırmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, II. Meşrutiyet Dönemi öncesindeki ilk mekteplerin durumu ele alınmıştır. Bu bölümde, öncelikle orta öğretim kurumlarından rüşdiyeler, idâdiyeler ve sultâniyeler hakkında bilgi verilmiş ve bu okulların ders programları ile bazı derslerin içeriği hakkında açıklamalar yapılmıştır. Daha sonra ilköğretim başlığı altında ilk mekteplerin Tanzimât döneminden önceki ve sonraki durumları, düzenlemeleri, ders programları ve ders kitapları işlenmiştir.

İkinci bölümde II. Meşrutiyet döneminde sıbyan mekteblerindeki din öğretimi üzerinde durulmuştur. Bu dönemde adı geçen kurumlardaki kanuni düzenlemeler, yeni oluşturulan ders programları, içeriği ve işlenişi değiştirilen ders kitapları işlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRÛTİYET DÖNEMİ ÖNCESİ İLK VE ORTA SEVİYELİ EĞİTİM

1. GENEL EĞİTİM TASAVVURU

Eğitim bir toplumun vazgeçemeyeceği bir unsurdur. Dünyada hiçbir devlet eğitim olgusunu göz ardı edemez. Devletlerin ve yönetimlerin kendi geleceğini korumak ve kurtarmak için vatandaşlarının yetişmişlik düzeylerini artırmak adına çağlarına uygun programları mevcuttur. Bu programlar sayesinde devletler, hali hazırdaki ve gelecekteki hakimiyetlerine yön verirler.

Osmanlı Devleti için XVIII. yüzyıl tıpkı dünyada olduğu gibi değişimlerin başlangıcını oluşturan bir dönem olmuştur. Bu yüzyıl içerisinde I. Abdülhamid Han'ın (1774-1789) döneminde başlayan, III. Selim Han (1789-1807) ve II. Mahmud Han'ın (1808-1839) hükümdarlıklarında devam eden eğitim ve öğretimde yenileşme hareketlerini görürüz. Bu üç Osmanlı padişahı döneminde giriş kısmında belirtilen askeri nitelik taşıyan yeni eğitim kurumları ihdas edilerek yenileşme hareketlerine yön vermiştir. Eğitimde yenileşme askerî okulların açılışıyla başlamış; az sayıda yabancı öğretmen kısa süreliğine de olsa bu kurumlarda görev yapmış; ilk kez batı dillerinden İngilizce ve Fransızca ders olarak programa girmiş ve ilköğretim ilk kez bu dönemde zorunlu hale getirilmiştir. 1830'larda Avrupa'ya ilk öğrenciler gönderilmiştir. Eğitim alanında Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden şu üç ismi sayılabilir: Kimyager Derviş, Selim Sabit, Hoca Tahsin Efendi.[12]

Eğitim alanındaki yenileşmenin ilk örnekleri olan askerî okullardan ve ders programlarından kısaca bahsedebiliriz.

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun, ilk askerî deniz mühendis okuludur. Kuruluşu 1775'tir. Programı ilk ve orta düzeyde olup öğrencilere önce okuma yazma, Arapça, Farsça, Fransızca öğretilir, daha sonra ise matematik ve denizcilik bilgileri öğretilirdi. Süresi üç yıl idi. Birinci ve ikinci sınıflarda şu dersler okutulurdu:

İlm-i Hâl, Arapça, Hesap, Hendese, Cebir, Resim.

[12] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (İstanbul: Alfa, 1999), 124.

Üçüncü sınıfta uzmanlık bölümlerine ayrılırlar ve ilgili dersler okutulurdu. 1842'den itibaren Fransızca seçimlik, İngilizce zorunlu hale getirildi.[13]

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun, III. Selim Han tarafından 1795 yılında açılmıştır. O dönemlerde mühendishanenin yüksek kısmına hazırlayıcı ilk ve orta öğretim kurumları bulunmadığı için okula alınan öğrencilere bir nevi hazırlık eğitimi verilmiştir. Bunun üzerine öğretim süresi dört yıl olan mühendislik eğitimi verilmekteydi. Bu okulun kuruluş dönemindeki ders programı aşağıdaki şekildedir.

Birinci sınıf: Hüsn-i hatt, İmlâ, Resim, Arabî, Mukaddimât-ı hendese, Fransızca.

İkinci sınıf: İlm-i hesap, Usûl-i hendese, Coğrafya, Arabî, Fransızca.

Üçüncü sınıf: Müsellesât-ı müsteviye, Cebir, Tahtît-i arâzî, Tarih-i harb.

Dördüncü sınıf: Fenn-i mahrûtiyât, Hesâb-ı tefâzûlî ve tamamı, Cerr-i eskâl, İlm-i hayat, Fenn-i lağn, Talim nazariyâtı, İstihkâm.

Mühendislik kısmının dersleri arasında Arapçanın yer ilmî ve edebî dilin kaynaklarının okunuyor olması öner arz etmektedir.[14]

Kuruluşunda Tıbhâne-i Âmire ve Dârüttıbb-ı Âmire isimleriyle zikredilen Mekteb-i Tıbbiye, II. Mahmud Han (1808-1839) döneminde 14 Mart 1827'de eğitim öğretim faaliyetine başlamıştır. Okulun kuruluşu ve ilk eğitimi ile ilgili şunları aktarabiliriz:

> "Mekteb-i Tıbbiye'de de kendi bünyesinde hazırlık eğitimi kabilinden bir takım tedbirler alınmıştır. Okula kayıt yaptıran öğrenciler seviye bakımından bir ayrıma tabi tutulmuştur. Öğrencilerden ulûm-ı Arabiye derslerini görmüş olanlar ayrılarak, bu dersi görmemiş olanlardan bir sınıf oluşturulmuştur. Bu öğrencilere medrese eğitim anlayışının temelinde yer alan derslerden Emsile, Binâ, Maksûd, akâid-i diniye ve Gülistan gibi dersler ile Osmanlıcayı iyi bir şekilde öğretmek için hüsn-i hatt-ı Osmanî, kavaid-i Osmaniye ve imlâ-yı Osmanî okutulmuştur. Yeni tıp okulunda alan derslerinin Fransızca okunacak olmasından dolayı bütün öğrenciler ayrıca Fransızca dersini de görmüştür.[15] Fransızca

[13] Bu okullarla ilgili bkz. *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim* (Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 2000); Mehmet Karaca, ed., *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2012).
[14] Mehmet Esat, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun*, 11-12.
[15] Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*, çev. Aykut Kazancıgil, c. I-II (İstanbul: Özel Yayınları, 1991), 5.

haricinde buradaki dersler medrese eğitim anlayışındaki âlet ilimlerine kısmen karşılık gelmektedir."[16]

Burada belirtildiği gibi hazırlık eğitimini tamamlayan talebeler Mekteb-i Tıbbiye'nin dört yıllık yüksek seviyesine imtihan edilerek geçerlerdi. Bu seviyede de aşağıdaki tabloda gösterilen dersler okulun ilk açıldığı yıllarda okunmaktaydı.

Tablo 1: Mekteb-i Tıbbiye'nin İlk Yıllarındaki Ders Programı[17]

	Sınıflar			
	Sınıf-ı Rabi'	**Sınıf-ı Salis**	**Sınıf-ı Sani**	**Sınıf-ı Evvel**
Dersler	Ulûm-ı Arabiye	Akâid-i Diniye	Hıfzıssıhha	Emrâz-ı Dâhiliye
	Akâid-i Diniye	Fransızca	Müfredat-ı Tıb	Emrâz-ı Hâriciye
	Fransızca	Teşrih	Menâfiü'l-A'zâ	Fenn-i Vilâde
	Hikmet	Nebatat	Fenn-i Cerrahi-i Askerî	
	Kimya	Hayvanat		

Tablodaki dersler bakıldığında Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluş yıllarında müfredatta görülen din dersleri sonraki zamanlarda da programda yer almıştır. Okulun 1899'da altı senelik programının ilk üç yılında ilm-i fıkıh, dört ve beşinci yılında da ilm-i akâid derslerinin olduğu görülmektedir.[18]

Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, 1834 yılında kuruluşundan itibaren "öğrencilerin dünya ve ahiret saadetlerini temine vesile olan ve maddi ve manevi faydası açık bulunan ulûm-ı diniyenin talim ve tedrisinin yapılmakta" olduğu yani din dersleri müfredat programlarında yer aldığı görülmektedir.[19] Okulun yapısı ilk dönemlerde iki kısımdan oluşur ve birinci kısımda sekiz adet hazırlık sınıfı vardır. İkinci kısımda meslekî bilgiler verilmektedir.

Birinci sınıf (mübtedîler): Kum üzerine parmakla sülüs ve rakam meşk ve talimi, nısf dairelerde (bir ders aracı-öğretim kürsüsü) iki harfli lügatler ile elif-bâ cüzü kıraati.

İkinci ve üçüncü sınıf: Üç harfli lügatler ile Amme cüzü talimi.

[16] Hasan Sabri Çeliktaş, "Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. yüzyıllarda)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 57.
[17] Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*, I-II:5.
[18] *Nevsâl-i Afiyet: Salnâme-i Tıbbî* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1315), 75-77.
[19] Mehmet Esat, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, 130.

Dördüncü ve beşinci sınıf: İlm-i hâl ve akâid-i İslâmiye ve dîniyeyi taş tahtalarına tahrir ve nısf dairelerde takrir.

Altıncı sınıf: Askerî talimatnâme ve kanunnâme. Yedinci ve sekizinci sınıf: Tuhfe, nuhbe, sarf, rik'a yazı ve müsvedde yazma talimi.

İkinci kısım dersleri ise şunlardır: İlm-i hesap, mecmuatü'lmühendisîn, harita tersimi, topografya ameliyâtı, ameliyât-ı hendese, ilm-i hendese.[20]

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde yeni eğitim anlayışının oluşmaya başladığı dönemde açılan askerî nitelikteki okulların dersleri arasında ulûm-ı diniye yani din dersleri sürekli yer almıştır. Bu okullar kuruluş itibariyle yüksek seviyeli eğitim verseler de o dönemde verecekleri eğitime uygun orta öğretim kurumları henüz bulunmamaktadır. Bu sebeple mühendishâne, tıp ve harbiye mektepleri okula aldıkları öğrencilerine kendi bünyesinde yüksek eğitime alt yapı oluşturacak şekilde hazırlık eğitimi kapsamında sınıflar açmışlardır. Bu sınıflarda verilen eğitim sivil alanda açılacak ilk ve orta eğitim kurumlarına da model olacağı muhtemel bir durumdur. Bundan sonraki kısımda ilk ve orta eğitim seviyesindeki kurumlar üzerinde durulacaktır.

1.1. RÜŞDİYELER

II. Mahmut Han devrinde sıbyan okullarının yetersiz olduğu kanaatine varıldıktan sonra 1838 yılında ıslah yoluna gidilmiştir. Bu ıslah çerçevesinde sıbyan okullarının üstünde "ikinci sınıf" (sınıf-ı sâni) okullarının açılmasına karar verildiği ve daha sonra bu okulların adının padişah tarafından değiştirilip ismine "rüşdiye" denildiği ifade edilmektedir. Rüşdiye mekteplerinin genel öğretimdeki yeri tam olarak belli olmamakla birlikte bu mekteplerin ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise orta okul seviyesinde bir öğrenim derecesi olarak değerlendirilmektedir.[21] Rüşdiye mektepleri açılmadan önce bu mekteplerin işlerini görecek bir nâzırlık teşekkül etmiştir. Bu kapsamdan 21 Zilkade 1254/5 Şubat 1839'da aynı zamanda müderris de olan İmamzâde Esad Efendi Mekâtib-i Rüşdiye nâzırlığına getirilmiştir. Mahmud Cevad, Mekâtib-i

[20] Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 42-44; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 128; Mehmetoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, 128-37.
[21] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 40-41; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 40-41.

Rüşdiye Nezâreti'nin kuruluşunu Osmanlı Devleti'nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin tahakkuku manasına geldiğini ifade etmektedir.[22]

Eğitim tarihçisi Akyüz, sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında bir okul konumunda gördüğü 1839 yılının şubat ayında kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye okullarını ilk rüşdiyeler olarak kabul eder.[23] Ancak sonradan yapılan araştırmalar rüşdiyelerin kuruluşuyla ilgili bu bilgiyi teyit etmiyor. Rüşdiyelerin kuruluş sürecini Sultan Abdülmecid'in 1845'te yayınladığı fermanla başladığını ileri süren Cemil Öztürk bu konuda şunları söylemektedir:

> "Gerekli ön hazırlıkları yapmak üzere aynı yıl oluşturulan Muvakkat Meclis-i Maârif, Ağustos 1846'da sunduğu raporda sıbyan ve rüşdiye mektepleriyle dârülfünundan meydana gelen, Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli bir eğitim sistemi kurulmasını teklif etti. Bu projeyi gerçekleştirmek için bir danışma ve karar organı niteliğindeki Meclis-i Maârif-i Umûmiyye ile bu meclisin kararlarını uygulayacak Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti tesis edildi. İlk rüşdiye 1847'de, daha sonra Maarif nâzırlığına kadar yükselecek olan Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Efendi'nin özel gayretleriyle İstanbul'da Dâvud Paşa Mektebi'nde açıldı. Bu okulda "usûl-i cedîde" yöntemlerine göre eğitim ve öğretim gerçekleştirildi. İlk öğretim yılının sonunda Bâbıâli'de padişahın huzurunda yapılan sınavda öğrenciler üstün başarı gösterince ertesi yıl rüşdiyeler beşe çıkarıldı."[24]

Bayram Kodaman da Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin rüşdiye değil fakat rüşdiyelere eşit olarak açılan memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okul olarak bakar.[25] Kanaatimizce de bu okullar rüşdiyeden çok bir meslek okulu olarak sayılabilir.

İlk sivil eğitim kurumlarından sayılan bu okulların öğrenim süresi iki yıldır. Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'nin ders programı şu şekildedir:

Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbî (Farsça), Tuhfe-i Vehbî

(Türkçe), İnşâ, Hatt, Lügat, Ahlâk.[26]

---

[22] İbnü'ş-Şeyh Nâfi Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Matbaa-i Âmire, 1338), 23-25.
[23] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 129.
[24] Öztürk, "Rüşdiye".
[25] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 92.
[26] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 129.

Rüşdiye mektepleri, 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla açılmaya başlanmıştır. 1847'de Kemal Efendi tarafından İstanbul'da Dâvud Paşa Mektebi'nde açılan "usûl-i cedîde" yöntemleriyle eğitim veren ilk rüşdiyeden iyi bir sonuç alınınca bu okuldan dört tane daha açılmıştır. Rüşdiyeler ilk önce dört yıl olduğu halde Dârulmaârif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863'te beş yıla indirilmiştir.[27]

Ünlü maârif tarihçisi Mahmud Cevad, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı isimli eserinde, Maârif Nâzırı Münif Paşa döneminde ibtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süreleri altı seneden ibaret olan kız rüşdiyelerinin 1309 (1891-1892) senesine ait olan ders programı aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Tablo 2: İbtidâiye ve Rüşdiyeden Oluşan Altı Senelik Kız Rüşdiye Ders Programı[28]

DERSLERİN İSMİ	1.S	2.S	3.S.	4.S	5.S	6.S.
Elif-bâ ve şifâhî ma'lûmât	18	-	-	-	-	-
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı dîniye	-	2	2	2	2	2
Kırâat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1
Kavâ'id-i Osmâniye	-	-	2	2	1	1
Arabî	-	-	-	-	2	2
Fârisî	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i hatt	-	2	2	1	1	1
Dürûs-ı eşyâ ve ma'lûmât-ı nâfia	2	2	2	1	1	1
İdâre-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's-sıhha	-	-	-	-	1	1
Hesâb	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Târih	-	-	-	2	2	1
El hünerleri	2	2	2	2	2	2
Toplam	36	24	24	24	24	24

Tabloya bakıldığında rüşdiyelerde Kur'ân-ı Kerim, tecvit, ulûm-ı diniye, ahlâk derslerinin verildiği görülmektedir. Bunlar din derslerini doğrudan kapsayan derslerdir.

[27] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 92.
[28] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 270.

Aynı şekilde aşağıdaki tabloda da yedi senelik bir ders programı görülmektedir. Orada da din derslerinin varlığına şahit oluyoruz.

Tablo 3: İbtidâiye ve Rüşdiyeden Oluşan Yedi Senelik Kız Sanayi Mektebi Ders Programı[29]

D E R S L E R İ N İ S M İ	1.S	2.S.	3.S.	4.S.	5.S.	6.S	7.S.
Elif-bâ ve şifâhî ma'lûmât	18	-	-	-	-	-	-
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit	6	4	4	4	2	1	1
Ulûm-ı dîniye	-	2	2	2	1	1	1
Kırâat ve imlâ	8	6	6	6	2	1	1
Resim ve hendese	-	-	-	-	1	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	-	1	1
Kavâ'id	-	-	2	3	2	-	-
Arabî	-	-	-	-	-	1	2
Fârisî	-	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i hatt	-	2	1	1	1	1	1
Dürûs-ı eşyâ ve ma'lûmât-ı Nâfia	2	2	1	1	1	1	1
İdâre-i Beytiye	-	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	-	1	1	1
Hıfzı's-sıhha	-	-	-	-	-	1	1
Hesâb	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	-	-	-	-	2	2	2
Târih	-	-	-	-	2	2	1
El hünerleri	-	-	-	-	1	1	1
Toplam	**36**	**30**	**30**	**30**	**30**	**30**	**30**

Mahmud Cevad'ın vermiş olduğu tablodaki derslerin gerçek hayatta rüşdiyelerde bilfiil okutulanlar da karşılaştırılabilir. Bu kapsamda Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri'nden yararlanarak çıkardığımız rüşdiye mekteplerinde okutulan dersleri de burada gösterebiliriz. Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerindeki rüşdiyelerden Filistin'de Yafa[30] Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin, 1322-1323/1904-1905 eğitim öğretim döneminde yapılan umûmî imtihanlarını gösteren cetvelde dersler sınıflara göre şu şekildedir:[31]

- **Birinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe sarf-ı Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim ve hesap.

[29] Mahmud Cevad, 301.
[30] Yafa'nın tarihçesi hakkında bkz. Ebru Altan, "Yafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43 (2013): 171-74.
[31] BOA. MF. BT. 187/102, 1325-M-20.

- **İkinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe sarf-ı Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, malumât-ı ziraiye, tarih-i İslâm, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim ve hesap.
- **Üçüncü sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe nahv-i Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, malumât-ı ziraiye, tarih-i Osmânİ, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim, hesap, hendese ve hıfzıssıhha.

Derslerin isimlerini aldığımız imtihan sonuçlarını gösteren bu cetvele göre Yafa Mekteb-i Rüşdiyesi'nde birinci sınıfta 13, ikinci sınıfta 11 ve üçüncü sınıfta 8 öğrenciyle birlikte toplam mevcut 32 kişidir. Öğrencilere imtihan cetvelinde 'Efendi' diye hitab edilmektedir.

Öğrencilerin imtihan sonuçlarının 10 numara üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Alınan puanların derecelendirilmesi şu şekildedir:

- Aliyyü'l-a'lâ (sınavda toplam 145 ve üstü puan alanlar için)
- A'lâ,
- Karîb-i a'lâ ve
- Vasat.

İmtihan cetvelinde dikkati çeken bir noktada sayfanın altında bulunan mühürlerdir. Bu mühürlerin bir kısmı muallimlere, bir kısmı da mümeyyizlere aittir. Burada mümeyyizlik görevinin olduğu anlaşılmaktadır. Mümeyyiz, öğrenciler imtihan olurken hazır bulunan ve öğretmenle beraber imtihanı hazırlayan kişidir.[32]

Osmanlı coğrafyasından başka bir örnek yine Filistin'in Gazze Kazası Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin 1323/1905 senesine mahsuben yapılan imtihanlarını gösteren cetvelde ise dersler şu şekildedir:[33]

- **Birinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, emsile ve bina, kıraat-ı fenniye, kavaid (yeni sarf-ı Osmânî), ahlâk (nasihat), hüsn-i hatt, coğrafya ve hesap (muhtasar kavaid-i ilmî hesap).
- **İkinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fârisî, tarih, kavaid, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, hesap, resim, malumât-ı ziraiye.
- **Üçüncü sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, hendese, hıfzıssıhha, Fârisî, tarih, kavaid, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, hesap, resim, malumât-ı ziraiye.

[32] Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 13. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004). "Mümeyyiz" maddesi.
[33] BOA. MF.İBT. 187/101-M-20.

Gazze Mekteb-i Rüşdiyesi'nde toplam 68 öğrenci kayıtlıdır. Bunlardan 28 öğrenci çeşitli özürlerden dolayı okula devam etmemişlerdir.[34] Okulun öğrencilerinin yaşları 11 ile 15 arasındadır.

Kudüs-i Şerif sancağı dâhilinde Halîlürrahman Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 1323/1905 senesinde icra kılınan imtihan neticelerini gösteren cetveldeki dersler ise sınıflara göre şunlardır:[35]

- **Birinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, kıraat-ı Türkî, sarf-ı Osmânî ve imlâ, nasihat, hüsn-i hatt, coğrafya ve hesap.
- **İkinci sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, sarf-ı Osmânî ve imlâ, Fârisî, ahlâk, tarih-i İslâm, malumât-ı ziraiye, hüsn-i hatt, coğrafya ve hesap.
- **Üçüncü sene:** Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, nahv-i Osmânî, imlâ, Fârisî, ahlâk, tarih-i Osmânî, hendese, hıfzıssıhha, malumât-ı ziraiye, hüsn-i hatt, coğrafya ve hesap.

Bu mektebin öğrenci sayısı 38'dir. Öğrencilerin yaşı 10 ile 15 arasındadır.

Osmanlı coğrafyasından bir diğer örneğimiz bugün Irak sınırlarında kalan Amara Mekteb-i rüşdiyesinin 1322-1323/1904-1905 eğitim ve öğretim senelerinde yapılan umûmî imtihan cetvelinde gösterilen dersler, Halîlürrahman Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki derslerden farklı olarak peygamberler tarihi dersi vardır. [36] Amara, Irak'ın güneydoğusunda bir şehirdir.

Arşiv belgelerinden vereceğimiz Osmanlı coğrafyasından son örnek Hz. İsa'nın doğduğu ve yetiştiği şehir olan Nâsıra kazasındaki Hamidiye Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 1322-1323 öğretim senesinde yapılan genel imtihanlarının sonucunu gösteren cetveldir.[37] Burada diğerlerinden farklı olarak tecvit, ayrı bir ders olarak verilmektedir.

Rüşdiye okullarında okutulan derslerin içeriği ile ilgili Mahmud Cevad'ın verdiği bilgilerden hareketle kısaca bahsedebiliriz. Öncelikle Elif-bâ dersinde harflerin eksiksiz bir şekilde öğretimi yapılmaktadır. Bu dersin içinde *şifâhî malûmât* adı altında çocuklara

[34] Öğrencilerin özürlerinin bulunduğu sütunun karşısına çeşitli nedenlerden dolayı okula gelmediği vurgulanmaktadır. Örneğin, iki öğrencinin babalarının mahall-i memuriyeti olan Halîlürrahman Mekteb-i Rüşdiyesi'ne kaydedildiği belirtilmektedir.
[35] BOA. MF.BT. 187/102-M-20.
[36] BOA. MF.İBT. 187/101-M-20.
[37] BOA. MF.BT. 187/102-M-20.

sözlü bilgiler verilmektedir. Vücudun kısımları, çevredeki hayvanların ve bitkilerin isimleri ve sağlık ile alakalı bilgiler, renkler, gece ve gündüz, zaman birimleri, mevsimlerin durumu gibi çeşitli konular öğretmenler tarafından çocuklara örneklerle ve hikayeleştirerek güzel bir terbiye ve edeb sınırları içerisinde anlatılacak. [38]

Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit dersinin birinci sınıfında, Yâsin, Tebâreke, Amme sureleri önce yüzünden okunacak sonra da ezberlenecektir. Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona okurken tecvit dersi de öğretilecektir. Tecvit dersinin uygulaması yapılacaktır.

İkinci sınıfta, ulûm-ı dîniye dersinde, din ilimlerinden bahsedilmektedir. Bu derste ilm-i hâlin tarifi, ilmin ve amelin en faziletlisi, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerin hayatı, peygamber efendimizin hayatı, peygamberler hakkında bilinmesi gereken sıfatlar, Cebrâil (a.s.), iman ve İslâm, din, millet ve şeriat[39], imanın şartları ve ilâhî kitaplar öğretilecektir. Ayrıca amelî konuların dinî hükümleri yani abdestin ve namazın farzları, sünnetleri vs., zekât, hacc, oruç, dinî konularla sorumlu kişilerin durumları (ef'âl-i mükellefîn), dinî deliller (edille-i şer'iye) ve mezhep bu dersin içeriğini oluşturmaktadır.

Üçüncü sene ise ruh, beden, âhiret, kazâ, kader gibi îmânî konuların yanında namaz ve oruç ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Dört, beş ve altıncı senelerde ise ilk iki sene işlenen konuların detayına iniliyor ve ilm-i hâl bilgisinin geri kalan kısımları bu sınıfların konularını oluşturmaktadır.[40]

Kıraat isimli derste öğrencilere içeriğinde edeb, ahlâk, din, diyanet, terbiye, tarih gibi faydalı bilgilerin bulunduğu kitaplar okutulmaktadır. Bu sayede çocukların kelime dağarcığını geliştirmek ve ifade tarzlarını kuvvetlendirmek hedeflenmiştir.

İmlâ dersinde yazım bilgisi kuralları öğretilmektedir. Bu derste hoca öğrencilerine yazdıracağı kelime ve cümleleri güzel ahlâka, terbiyeye ve âdâba uygun ibret alınacak hikayelerden seçmektedir.

Kitâbet dersinde ise çeşitli konular üzerinde muhâkeme, bir şeyi tarif ve tasvir etmek, iki nesneyi veya olayı mukayese etmek, hikaye ve temsiller hazırlama, manzûm eserin mensûr esere dönüştürülmesi, bir yeri veya bir durumu olduğu gibi aktarma,

[38] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 271.
[39] Burada şeriattan maksat dinin hükümlerinin öğretilmesidir.
[40] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 272-77.

dilekçe ve çeşitli mektup örnekleri yazma uygulaması yapılmaktadır. Kavâ'id-i lisân-ı Osmânî dersinde Osmanlıca dilbilgisi anlatılmaktadır.

Arabî ve Farisî derslerinde bu iki lisânın dilbilgisi, yazım kuralları ile Arapça ve Farsça hikayelerden örnekler vardır. Hüsn-i hatt dersinde ise öğrencilere rik'a, sülüs ve dîvânî yazı çeşitleri öğretilecektir.

Dürûs-ı eşyâ ve malûmât-ı nâfia' adlı derste yiyecekler, içecekler, zamanın bölümleri, giyecekler gibi çeşitli konular işlenmektedir.[41]

Ahlâk dersinin konularını maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kâinâtın yaratıcısına karşı olan kulluk vazifeleri: İlâhî emirlere uymak ve yasaklardan kaçınmak, yalan yere yemin etmemek, pâdişâha, hükümete ve memlekete karşı olan vazifeler, sadâkat, şahsiyet, tevâzu, kendi hata ve noksanlarını görmek, zorluğa tahammül, sabır, hiddet ve hasedin zararları.
- Aile içinde: Ana babaya ve akrabaya karşı itaat, hürmet, muhabbet ve şükür, işleri olduğu zaman onlara yardım, hastalık ve ihtiyarlıklarında hizmet etmek.
- Kardeşlerin birbirlerini sevmeleri, büyüklerin küçükleri himâyesi, küçüklerin büyüklere hürmeti.
- Hademeye karşı ahlâkî vazifeleri, onlara daima iyilikle muâmelede bulunmaları.
- Okula devam etmek, derslerine çalışmak, hocalarına itâat, hürmet, edeb ve terbiye ile muâmele ve arkadaşlarıyla iyi geçinmek.
- Kişinin kendine karşı vazifeleri: Temizlik, kanâat ve itidâl (aşırıya gitmeden orta yolu bulmak).
- Ev içinde çalışmak, vakti boşa harcamamak, tasarrufta bulunmak, israf etmemek.
- Diğer canlı varlıklara karşı iyi davranmak.
- İnsanlara karşı şefkatli ve merhametli olmak, iyilik yapmak.[42]

[41] Mahmud Cevad, 277-90.
[42] Mahmud Cevad, 291-92.

1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi diğer okullarda olduğu gibi rüşdiyelerde de yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu nizamnâmede rüşdiye okullarını ilgilendiren maddeleri şu şekilde sıralayabiliriz.

- Beş yüz haneden çok olan kasabalarda rüşdiye okulu kurulacağı, kasaba sakinleri arasında Hıristiyan ahâli yüz haneden fazla ise onlara da ayrı bir rüşdiye tesis edileceği,
- Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilâyet maârif idâresi sandığından karşılanacağı,
- Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,
- Her rüşdiye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin olunacağı,
- Muallim-i evvelin (baş öğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,
- Rüşdiyelerde öğretim süresinin 4 yıl olacağı,
- Bütün rüşdiyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile gireceği,
- Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla idâdîye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüşdiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.[43]
- Nizamnâmenin 23. maddesindeki ders cetvelinde bazı yerlere göre değişiklik yapmak gerekirse bu durum Maârif Nezâreti'nin izni ile olacaktır.

Aynı nizamnâmenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı şöyledir: Mebâdi-i ulûm-ı dîniye, lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, tertîb-i cedîd üzere kavâid-i Arabiye ve Fârisiye, tersîm-i hutût, ilm-i hesap, defter tutmak usûlü, mebâdi-i hendese, tarih-i umûmî ve tarih-i Osmânî, coğrafya ve jimnastiktir.

Nizamnâmeye göre bu derslerden mezheple ve sanatla alakalı dersler her milletin kendi lisanları üzere okutulacak. Ayrıca her milletin kendi dilleri de ders programına

[43] *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir*, 18. ve 32. maddeler.

girecek. Mezhebe dayalı dersleri, vatandaşlara ilgili mezhebin ruhbanları (din adamları) tarafından okutulacağı bildirilmektedir.

1.2. İDÂDÎLER

Hazırlamak, geliştirmek manasına gelen Arapça "idâdî" kökünden türemiş olan bu kelime, hazırlama yeri demektir. Bunun içindir ki 1869'dan önce bir çok okulun hazırlama sınıflarına idâdî denmiştir.Bazı eğitim tarihçileri bu idâdî sınıflarını ilk ve orta öğretim derecelerinden birine dahil etmek istemişler, lâkin karar vermede güçlük çektiklerinden dolayı bir sonuca ulaşamamışlardır. Çünkü terim, hangi seviyede olursa olsun ancak 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile açıklığa kavuşturulmuş ve ilk defa başlı başına orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır. Böylece idâdî kelimesinin eskiden ifade ettiği manayı kaybederek, yeni bir mana ve muhteva kazandığı ifade edilmektedir.[44]

İstanbul'da açılan ilk idâdî, Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye'dir (Nisan 1845). Mekteb-i Harbiye öğrencileri sınavdan geçirilerek orta düzeyde olanlar bu okula ayrılmıştır (Eylül 1845). 1846'dan sonra rüşdiyelerde ve 1850'de açılan Dâru'l-maârif'te, sıbyan mekteplerinden gelen öğrencilerin programları izleyebilecek düzeye ulaştırılmaları için açılan özel sınıflara ve bu kurumlara kaynak olan bazı sıbyan mekteblerine de idâdî adı verildiği; 1847'de faaliyete geçen rüşdiyelere öğrenci hazırlamaya ayrılan sıbyan mekteplerine de idâdî denildiği bildirilmektedir.[45]

Akyüz, idâdî teriminin bir orta öğretim kurumunun adı olarak tutunması 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile kesinleştiğini ileri sürmektedir.[46] Nizamnâme, Müslüman ve Müslüman olmayan Osmanlı halkını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesinde olmuştur. Bu nedenle, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olacak ve sancak merkezlerinde açılacak idâdî adı altında bir okul tipi düşünmüş ve bununla orta öğretimin süresini rüşdiye ile birlikte yedi yıla çıkarmıştır. Fakat bu bir süre kağıt üzerinde kalmış ve ancak İstanbul'da Dârulmaârif'in yerinde ilk

[44] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 114; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 45-46.
[45] Cemil Öztürk, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21 (2000): 464-66.
[46] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 145.

mülkî idâdî (1873) ve illerde de iki yıl sonra Mora Yenişehir'inde ilk idâdî okulu açılabilmiştir.[47]

Nizamnâmeye göre tahsil süresi üç yıl olan idâdîyenin müfredâtında şu dersler bulunmaktadır: Mükemmel Türkçe kitâbet ve inşâ, mebâdi-i ilm-i servet-i milel, hesap ve defter tutmak usûlü, Fransızca, coğrafya, hendese ve ilm-i mesâha, kavânîni Osmâniye, hikmet-i tabiiye, kimya, tarih-i umûmî, ilm-i mevâlîd, resim, cebir.[48]

Aşağıda vilayet ve livâ merkezlerinde bulunan yatılı ve gündüzlü idâdîlerin Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce hazırlanan,1310 (1892-93) senesine ait ders programlarını görebiliriz.

Tablo 4: Mekâtib-i İdâdiye Ders Programı[49]

DERSLERİN İSMİ	1.S	2.S.	3.S.	4.S.	5.S	6.S	7.S
Ulûm-ı dîniye	3	3	2	-	-	-	-
Arabî	3	3	3	3	2	-	-
Türkçe kırâat	4	2	-	-	-	-	-
Lügat ve imlâ	2	-	-	-	-	-	-
Hesâb	2	2	2	-	-	-	-
Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-
Hüsn-i hatt	1	1	1	1	1	-	-
Resim	1	1	1	1		1	1
Fârisî	-	2	2	2	-	-	-
Kavâid-i Osmâniye	-	2	2	-	-	-	-
Tarih-i İslâm	-	2	-	-	-	-	-
Fransızca	-	-	4	6	6	6	3
Tarih-i Osmânî	-	-	3	-	-	-	-
Coğrafya-ı Osmânî	-	-	2	-	-	-	-
Hendese	-	-	2	2	3	2	2
Akâid ve fıkıh	-	-	-	1	1	1	1
Usûl-i inşâ ve kitâbet	-	-	-	2	2	-	-
Tarih-i umûmî	-	-	-	2	2	2	2
Coğrafya-i umûmî	-	-	-	2	2	2	-
Hesâb-ı nazarî	-	-	-	3	-	-	-
Ma'lûmât-ı fenniye ve mebâdî'-i ulûm-ı tabî'iye	-	-	-	-	3	-	-
Usûl-i defterî	-	-	-	-	2	2	-
Belâğat	-	-	-	-	-	2	-
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Hikmet-i tabî'iye ve kimyâ	-	-	-	-	-	3	2

[47] Akyüz, 146-47.
[48] *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir*. 38. madde.
[49] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 366-70.

Kavânîn	-	-	-	-	-	2	2
Edebiyat ve ahlâk	-	-	-	-	-	-	2
İlm-i mevâlîd	-	-	-	-	-	-	3
Cerr-i eskâl	-	-	-	-	-	-	2
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	-	2
Toplam	**18**	**20**	**24**	**25**	**24**	**25**	**23**

Umûm mekâtib-i rüşdiye ve idâdiyede her hafta okunacak olan ulûm ve fünûn derslerinin gösterildiği program aşağıdaki tablodan takip edilebilir.

Tablo 5: Umum Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdiye Ders Programı[50]

DERSLER İSMİ	1.S.	2.S.	3.S.	4.S.	5.S.	6.S.	7.S.
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvîd ve ulûm-ı dîniye	3	3	3	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	2	1	-	-
Ahlâk	1	1	-	1	1	1	-
Edebiyat ve kırâat-ı resmiye	-	-	-	-	-	2	2
Arabî	2	2	2	2	2	1	1
Farisî	-	2	2	2	1	-	-
Fransızca	-	-	3	3	4	4	5
Hulâsa-i kavânîn	-	-	-	-	-	1	-
Hesâb	2	2	2	2	1	-	-
Usûl-i defterî	-	-	-	-	1	-	-
Cebir ve müsellesât	-	-	-	-	2	2	-
Hendese	-	-	1	1	2	1	-
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	-	1
Mihanik, fizik ve kimya	-	-	-	-	-	3	3
Mevâlîd	-	-	-	-	-	-	4
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	1
Tarih	-	2	2	2	2	1	1
İlm-i servet	-	-	-	-	-	1	1
İlm-i eşyâ	1	1	1	1	1	-	-
Hıfzı's-sıhha	-	-	1	1	-	-	1
Hüsn-i hatt	2	1	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1	1	-
Elsine	-	-	-	2	2	2	1
Toplam	**20**	**22**	**24**	**24**	**25**	**24**	**24**

İdâdîyede ulûm-ı dîniye dersleri Kur'ân-ı Kerîm dersleriyle beraber işlenmektedir. Livâ merkezlerinde bulunan idâdînin ders programında, ulûm-ı dîniye dersinin ilk üç senede vardır. Dördüncü seneden sonra ise bu dersin yerine akâid ve fıkıh derslerinin olduğu görülmektedir.

[50] Mahmud Cevad, 405-6.

Ulûm-ı dîniye derslerinin içeriğinden kısaca bahsedebiliriz. Bu dersleri Müslüman öğrenciler okumaktadır. Derste ibadet ve amellerle ilgili dînî bilgilerin bulunduğu bir kitap takip edilirdi. Bu derslerle çocukların ahlâk ve terbiye yönünden iyi bir şekilde yetişmeleri hedeflenmiştir. İlk üç senede çocuklara tecvitle beraber Kur'ân-ı Kerîm okutulur, seçilmiş bazı sûrelerle birlikte kısa sûreler de ezberletilirdi.

Son dört sene akâid ve fıkıh dersi vardır. Bu derslerin müfredâtı senelere göre şöyledir:

Dördüncü sene, akâidden: İsbât-ı vâcib, sıfat-ı ilâhîye ve ef'âl-i ilâhîye; fıkıhtan: Temizlik kitabından başlanıp bu konunun alt başlıkları işlenecektir.

Beşinci sene: Melekler, ilâhî kitaplar, nübüvvetin ispatı ve peygamberlerin hayatı; fıkıhtan: Namazla ilgili konuların tamamı güzel bir öğretim ile incelenecektir.

Altıncı sene: Âhiret ile ilgili meseleler; fıkıhtan: Zekât, hacc ve oruç konuları okutulacaktır.

Yedinci sene: Akâidden, imana dair konular; fıkıhtan ise nikâh ve boşanma ile ilgili meseleler gösterilecektir.

İdâdîlerde beş sene ahlâk dersi mevcuttur. Bu derste senelerine göre şu kitaplar okutulmaktadır: Musahhah Vezâif-i Etfâl, Rehber-i Ahlâk, Bergüzâr-ı Ahlâk, Ahlâk-ı Hâmide ve Abdurrahman Efendi'nin İlm-i Ahlâk adlı eseri.

Ahlâk dersinin konularını şu şekilde sıralayabiliriz. Ahlâk ilminin tarifi, konusu, vicdan ahlâkı, hayır ve şerrin ayırt edilmesi ve bu iki hissin terbiye ile alacağı şekil, ahlâkî sorumluluk ve sorumluluğun şartları, dereceleri ve sınırları, ahlâkî vazifeler, ahlâk kurallarını seçici özellikleri ve ahlâkî kanunların belirlenmesi.

Hayır vazifesi; insanın haysiyeti, hukuk ve vazife arasındaki ilişki, vazife çeşitleri, ahlâkın gayesi ve yaptırım gücü, fazilet ile saadet arasındaki ilişki, vicdânî zevk, vicdan azabı ve uhrevî mükâfatlar.

Şahsî vazifeler, temel kurallar ve çeşitleri, şahsî faziletler, i'tidâl (orta yol), tedbir, cesaret, sıdk (doğruluk), söz verme, şeref ve çalışmak.

İnsânî ilişkiler; insan hayatına hürmet, ölüme saygı, kendini savunma, başkalarının mutluluğuna ve malına haset etmemek. Genel vazife; devletin kanunlarına saygı, vergi vermek ve askerlik hizmeti.[51]

1.3. SULTÂNÎLER

Tanzimât döneminde açılan rüşdiyeler yüksek öğretime ve Dârulfünûn'a hazırlık olarak kurulmuştur. Bu okullar, dönemin devlet adamları ve maârifçileri tarafından yetersiz görülmüştür. Beş altı yıllık öğretim süresinden sonra rüşdiyeler ile yüksek öğretim arasında tahsil verecek olan Dârulmaârif, Mahrec-i Aklâm ve bazı hazırlama sınıfları gibi müesseseler kurulmuştur. Bu durum, yüksek öğretime hazırlamada rüşdiyeler üstünde bir okula ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. 1856 yılında ilan edilen Islahât Fermânı eğitim alanında bu tarihe kadar yapılan çalışmalardan ve yeniliklerden daha fazlasının gerekliliğini işaret ediyordu. Bunların başında Müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında eğitim hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak geliyordu. O dönemde sıbyan ve rüşdiye okullarında Müslüman çocuklarıyla diğer çocukların beraber okuması sakınalı görülmüştür. Bu nedenle birlikte okumanın daha yüksek bir öğretim kurumunda olması gerektiğine karar verilmiştir. Bu şekilde bir öğretim kurumunun örneği mevcut olmadığından dönemin devlet adamlarından Ali Paşa ve Fuâd Paşa'nın girişimiyle Fransız öğretim kurumları incelenmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı maârifinde de Fransız tesiri bütün kademelerinde görüleceği ifade edilmektedir.[52]

Yukarıda ismi zikredilen Osmanlı devlet adamlarının girişimlerinden başka Fransa'nın Bâb-ı Âlî'ye verdiği, içinde bazı istek ve tavsiyelerin bulunduğu notada, büyük merkezlerde Hıristiyan öğrencilerin devam edecekleri orta öğretim kurumlarının (liselerin) açılması gereği belirtilmiştir.[53]

Mekteb-i Sultanî, "Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde farklı dinlerden bütün tebaanın talim ve terbiyesi için Avrupa'daki ikinci derece mektepler

[51] Mahmud Cevad, 406-19.
[52] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 133-34; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 47-48. Ayrıca bkz. Adnan Şişman, *Galatasaray Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları: 1868-1871* (İstanbul: İstanbul Edebiyat Matbaası, 1989); *Galatasaray Lisesi: Mekteb-i Sultânî 1868-1968* (İstanbul: Gün Matbaası, 1974).
[53] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 145-46.

raddesinde ulûm ve maârifi tahsil ettirmek"[54] üzere 13 Cemaziyelevvel 1285/20 Ağustos 1284/1 Eylül 1868 tarihinde Galatasaray'da açılmıştır.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin sultâniyeler ile ilgili maddelerini şu şekilde sıralanabilir:

- Şehir ve kasaba merkezlerinde birer sultânî açılacak ve idâdîden mezun olan her öğrenci bu okula kayıt yaptıracaktır. Sultânîler ücretlidir.
- Sultânîlerin tüm inşâ masrafları devlet tarafından karşılanacaktır.
- Sultânîlerde yatılı öğrenci de bulunacaktır.
- Her sultânînin edebiyat, ulûm ve kanûn dersleri için sekiz kişiden on iki kişiye kadar muallimi olacaktır.
- Sultânîde okutulan dersler iki kısımdır: Kısm-ı Âdî[55] ve Kısm-ı Âlî. Kısm-ı Âdî'de, idâdîde okutulan dersler vardır. Kısm-ı Âlî, edebiyat ile ulûm ve fünûn sınıfı olmak üzere ikiye ayrılacaktır. Kısm-ı Âlî'nin süresi üç senedir. Kısm-ı Âdî ile birlikte altı sene olmaktadır. Kısm-ı Âlî dersleri şunlardır:
- Edebiyat sınıfı: Türkçe, fenn-i kitâbet ve inşâ, Arabî ve Farisî'den edebiyata müteallik müellefât, meânî, Fransızca, ilm-i servet-i milel, hukuk-ı milel, tarih.
- Ulûm sınıfı: Hedese-i resmiye, münâzara-i cebir, cebirin hendeseye tatibiki, müsellesât-ı müsteviye ve küreviye, heyet, hikmet-i tabiîye, ve kimyanın muhtasar suretle sanayi ve ziraata tatbiki, ilm-i mevâlîd, fenn-i tahtît-i arâzi.[56]
- Bazı bölgelerdeki sultanîler yukarıdaki dersleri değiştirmek isterlerse Maârif Nezâret-i Celîlesi'nden alınan izin ile gerçekleştirilebilir.
- Sultanîlerin tatil zamanları idâdî ve rüşdiyeninki gibi aynı dönemdir.[57]

[54] Mekteb-i Sultanî Nizamnâmesi, Madde 1. Bkz. Takvim-i Vekâyi, 4 Muharrem 1285/27 Nisan 1868, sayı 964, s. 1, sütun 2-4.
[55] Kısm-ı Âdî, rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin sultânî okullarına diploma ile doğrudan kayıt yaptırarak okuduğu bölümdür. Bkz. *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir*. 42. Madde.
[56] Ders programları için ayrıca bkz. *İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328); *Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1316); *Mekteb-i Sultanî Ders Programı* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327).
[57] *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir*. 42-50. Maddeler.

Tablo 6: Mekteb-i Sultanî Ders Programı [58]		
Osmanlıca Ders Grubu		
Sunûf-ı İbtidâiye		
1.Sene	**2. Sene**	**3. Sene**
Kırâat ve Yazı	Kırâat ve İmlâ	Kırâat, İmlâ ve Ezber
Hatt-ı Rika	Hatt-ı Rika	Sarf-ı Osmanî
Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye	Hatt-ı Rika
		Ulûm-ı Diniye
Sunûf-ı Tâliye		
1. Sene	**2. Sene**	**3. Sene**
Kırâat-ı Türkiye, İmlâ ve Ezber	Kırâat, İmlâ ve Ezber	Kavâid-i Osmanî
Sarf-ı Osmanî	Kavâid-i Lisan-ı Osmanî	İnşâ
Arabî	Arabî	Arabî
Hüsn-i Hat	Farisî	Farisî
Ulûm-ı Diniye	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat
	Ulûm-ı Diniye	Ulûm-ı Diniye
Sunûf-ı Âliye		
4. Sene	**5. Sene**	**6. Sene**
Fenn-i İnşâ ve Kitâbet	Belâgat-ı Osmaniye	Belâgat-ı Osmaniye-Meânî-Beyân-Bedî
Arabî	Kitâbet-i Resmiye	Kitâbet-i Resmiye
Farisî	Tarih-i Osmanî	Tarih-i İslâm
Tarih	Tercüme	Tercüme
Ahlâk ve Terbiye	Arabî	Arabî
Ulûm-ı Diniye	Farisî	Farisî
Hüsn-i Hat	İlm-i Ahlâk ve Mantık	Ulûm-ı Diniye
	Ulûm-ı Diniye	Hüsn-i Hat
	Hüsn-i Hat	

Tablo 6'da Mekteb-i Sultanî'nin ilk, orta ve yüksek seviyesindeki dersleri görülmektedir. Farklı milletlerden birçok öğrencinin bir arada eğitim gördüğü okulda, ortak olarak verilen yukarıdaki dersler Osmanlıca/Türkçe okutulmaktaydı. Her seviyede din derslerinin bütün sınıflarda verilmekteydi. Din dersleri her millet kendi dini üzerine öğreniyorlardı. Günümüzde eğitimine Galatasaray Lisesi ve Galatasaray Üniversitesi olarak devam eden Mekteb-i Sultanî'nin ders programında da rüşdiye ve idâdîlerdeki gibi din eğitimine ait dersler önemli bir yer tutmaktadır.[59]

[58] *Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır*, 5-18; *Maârif-i Umumiye Nezâreti'ne Merbût Bi'l-cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir* (İstanbul: Asır Matbaası, 1320), 7-8.

[59] Mekteb-i Sultanî'deki din eğitimi için bkz. Emine Kocamanoğlu, "Yabancı Okullarda Din Eğitimi: Robert Kolej ve Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) Örneği" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003); Hasan Sabri Çeliktaş, "Mekteb-i Sultanî Müfredatındaki Ulûm-ı Diniye Derslerinin Niteliği", içinde *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 141-79.

2. İLK ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar ilk öğretim yani temel düzeydeki öğretim, sıbyan mektepleri adı verilen okullarda yapılmaktaydı. XIX. yüzyıldan önce bu okulların idaresine devlet doğrudan karışmıyor; mekteplerin sevk ve idaresi gibi hususlar kendi vakıfları eliyle yürütülüyordu.

İlköğretim alanında devlet tarafından atılan ilk adım, II. Mahmud Han'ın, "erkek çocukların ergenlik çağına gelmeden önce sıbyan mekteplerine devam ederek, ilm-i hâli ve İslâm'ın şartlarını güzel bir şekilde öğrenmeleri ve daha önce işe verilmemeleri, esnafın bu gibi çocukları çıraklığa kabul etmemeleri" şeklindeki ifadeyi içeren fermânı gösterilebilir. Buna göre ilköğretimin gayesi "çocuklara elif-bâyı güzelce okutup, Kur'ân-ı Kerîm'i talim, çocukların kabiliyetlerine göre tecvit ve ilm-i hâl bilgilerini, İslâm'ın ve îmânın şartlarını öğretmektir" denilebilir. Fermânın içeriği dikkate alındığında, o dönemde memleket genelinde halkın çocuklarını eğitip öğretmek yerine bir işe çalışmaları için verdikleri, bu sayede devletin cehaletle uğraştığı da söylenebilir.[60]

Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât yazarı Mahmud Cevâd, "mebde-i inkılâb-ı Osmânî" olarak nitelediği 1241 (1825-26) tarihinden önce memleketteki öğretim durumunun neden ibaret, halkın ilme ne derece istekli olduğunu anlamak için II. Mahmud Hân'ın ilk öğretimi zorunlu kılan, yukarıda bahsi geçen, 1240 (1824) tarihli fermanını tahlilden sonra şunları söylemektedir:

> "Görülüyor ki o zamanlarda ahâlî çocuklarını mahalle mekteplerine göndermeğe meyilli değilmiş. Mahalle Mekteplerinde ise hoca yahut imam efendi tarafından hece, Kur'ân-ı Kerîm ve yazı taliminden sonra bazı çocuklar hafızlığa çalışırdı. Kaleme yani memuriyete gidecek olanlar on iki on üç yaşlarında devama başlar ve bir çok zaman çalışırlardı. Durumu iyi olan ailelerin çocukları özel hocalardan ders alır; Arapça, Farsça şiir ve edebiyat öğrenirlerdi."[61]

2.1. SIBYAN MEKTEBLERİ

Sıbyan mektepleri genel olarak küçük erkek çocuklara mahsus olan, çoğunlukla mahalle câmi ve mescitleri yanında, bazı yerlerde ise mahalle aralarında müstakil olarak

[60] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 6; Fermanın metni için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974), 313-14.
[61] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 3-5.

hayırsever kişilerin yaptırdıkları ve idareleri yaptıranlar tarafından kurulan özel vakıflarca sağlanan ilkokullardır. Hükümdarlar veya vezirler tarafından inşâ edilen büyük câmi veya külliyelerde birer sıbyan mektebi bulunurdu. Bunlara da vakfiyesine göre 'mekteb-i sıbyan, dâru's-sıbyan, muallimhâne, mektebhâne, dâru'l-ilm, dâru't-talim' gibi isimler verilmektedir.[62]

Bu okulların çoğunun yapımında taş kullanıldığı için bunlara "taş mekteb" de denilmektedir. Fakat halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bu okullara "sıbyan mektebi" terkibi daha çok kullanılmaktadır. Fatih Sultan Mehmet Han devrinden Cumhuriyet dönemine kadar başta sultanlara olmak üzere devletin ileri gelenleri ve hayır sever kimseler sıbyan mektepleri yaptırmışlardır.[63]

Sıbyan mektepleri arasında kız ve erkek çocukların karma olarak devam ettikleri okullar bulunmakla beraber, bazı yerlerde yalnız kız çocukları için ve çok defa hocalık yapan kadının evinde olmak üzere açılmış olanlar da vardı.[64]

Sıbyan Mekteplerinde çocukların okula ilk başlamaları gösterişli bir merasim ile yapılırdı. Çocuklar bu sayede hem okumaya karşı heveslendirilir hem de ileriki yaşamında hiç unutamayacakları tatlı hatıralara sahip olurlardı. Bu merasime "Âmin Alayı" ya da "Bed-i Besmele" gibi isimler verilmektedir. Mektebe kayıt belli zamanlarda yapılmamaktaydı. Aileler kendi durumlarına göre bu zamanı tayin ederlerdi. Dar gelirli bir ailenin çocuğu annesi, babası veya velisi tarafından en yakın mektebe götürülür, hocanın eli öptürülür ve itina ile okutulması hocadan rica edilirdi. Orta halli bir ailenin çocuğu giydirilip kuşatılır, erkek ise fesine kız ise saçlarına elmas, inci gibi süs, boynuna da yaldızlı bir cüz kesesi takılır ve yakın akrabasıyla mektebe götürülürdü. Çocuk derse başlattırılıp hocaya dua ettirildikten sonra mektepteki çocuklara birer ikişer kuruş ve hoca ile kalfaya da uçlarına birkaç mecidiye (yirmi kuruşluk gümüş para) bağlanmış birer mendil verilirdi.[65]

[62] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 6; Baltacı, "Mektep: Osmanlılarda Mektep".
[63] Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 7.
[64] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 6.
[65] Mehmetoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*, 97-99; Mustafa İsmet Uzun, "Mektep İlâhisi ve Gülbangi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29 (2004): 10-11.

Çocukların mahalle mektebine başlaması bir tören edasında olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Bayram havasında geçen bu anları Ali Birinci'den şu şekilde takip edebiliriz:

"Zengin bir ailenin çocuğu mektebe başlayacağı zaman, merasimden önce hocaya haber verilir ve uygun bir gün tespit edilirdi. Bu günün kandil gününe ve daha ziyade pazartesi veya perşembeye rastlanmasına itina edilirdi. Mektebin ilahici takımı haberdar edilir veya başka mekteplerin daha güzel sesli ilahici takımları tutulurdu. Çocuk temiz kıyafetiyle, zihin açıklığını ve hayatının bu yeni döneminde başarılı olmasını sağlamak hususunda himmetlerini istemek için ailesi tarafından evliya türbelerine, İstanbul'da genellikle Eyüp Sultan'a götürülürdü. Merasim günü çocuklar o gün için daha çok itina göstererek giyindikleri yeni kıyafetleriyle mektebe toplanırlar, önlerinde hocaları, kalfa ve bevvâbları olduğu halde, ilahici başının idaresindeki ilahici takımını takip ederek ve işaret edilen yerlerde "Âmin" diye bağırarak çocuğun evine gelirlerdi. Bu safhadan sonra da merasim iki şekilde yapılırdı. Müsait olanlar merasimi evde yaptırırdı. Eve gelen mektep çocukları yeni başlayacak olan çocuğu alarak tekrar ilahiler söyleyerek okula giderlerdi. En önde hoca ve başının üzerinde rahleyi taşıyan bevvâb yürürdü. Rahlenin üzerinde çocuğun minderi ile cüz kesesi bulunurdu. Mektepte minderine oturup rahlesinin üzerine elif-bâ cüzünün ilk sayfasını açan çocuk, eline odun, kemik, pirinç, gümüş veya altından yapılmış "hilâl" adlı çubuğu alarak hocanın vereceği işareti ve söyleyeceği sözleri beklerdi. İlk derste çocuğa elif-bâ cüzünün en başındaki duâ kısmı ile birkaç harf ve çok kere sadece elif harfi okutulurdu. Böylece ders sona erer, bundan sonra da "Yâ Rabbi! İlmimi, aklımı ve anlayışımı artır!" manasına gelen "Rabbi zidnî aklen ve ilmen ve fehmen" veya "Rabbi yessir…" duâsı çocuğa tekrar ettirilirdi. Duâyı takiben çocuk hocasının ve diğer misafirlerin ellerini öper, bu esnada hâfız talebeler tarafından Kur'ân-ı Kerîm okunur, daha sonra hoca veya bir başkası tarafından duâ edilerek merasim sona erdirilirdi. Bundan sonra kurulmuş sofraların başına geçilerek yemek ve lokma yenilirdi. Merasimin ikinci bir şekli daha vardı ki bu da evin darlığı veya başka bir mahzur

sebebiyle mektepte yapılanı idi. Mahalleyi dolaşan alayla mektebe gelinir, ilahiler okunduktan ve gülbank[66]* çekildikten sonra içeri girilerek merasim yapılırdı.[67]

Sıbyan mekteplerinin vakfiyelerinde sosyal yardıma da özel bir önem verildiği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in külliyesinde yaptırdığı ve "dâru't-talim" adını verdiği ve oğlu II. Bayezid'in aynı şekilde yaptırdığı "muallimhâne" adındaki okullara özellikle yetim, bulunmazsa fakir çocukların alınması şart koşulmuş ve bu okulların öğrencilerine gündelik harçlıklar vakfolunmuştur. Bir çok okulun vakfiyesinde de kimsesiz veya fakir çocuklara her yıl 'kapama' deyimi altında elbise ve ayakkabı almayı sağlayacak ödenekler ayrıldığı gibi belli günlerde yiyecek veya harçlık dağıtılarak tahsisler yapıldığı, hatta II. Bayezid ve Kânûnî'nin İstanbul'da yaptırdığı mekteplerle Yavuz'un annesinin Trabzon'da yaptırdığı "Hatuniye Mektebi" gibi bazılarında da bütün bu sayılanlardan başka günde iki öğün yemek verildiği görülmektedir. Bazı vakfiyelerde de ezan okumaya kabiliyetli olanlara burslar ayrılmıştır. Hemen her okulun vakfiyesinde öğrencileri yıllık kır gezintilerine götürmek için her türlü giderin karşılandığı görülmektedir. Çeşitli vesilelerle İstanbul'da sıbyan mektepleri öğretmen ve öğrencileri Bâb-ı Âlî'ye davet olunarak öğretmenlere hediyeler verildiği, öğrencilere de pilav ve zerde ziyafetleri yapılıp harçlıklar dağıtıldığı bazı eski kaynaklarda geçmektedir.[68]

---

[66] Gülbank yahut gülbenk yüksek ses ve yüksek sesle hep bir ağızdan okunan şey veya söylenen söz demektir. Bu tabir en çok Bektaşilerle Yeniçeriler arasında geçer. Fakat Bektaşi gülbenkleriyle Yeniçeri gülbenkleri az çok birbirinden ayrılır. Mektebliler gülbenki üç parçadan oluşur ve ötekilerden uzundur:
Allah Allah innallah, celîlü'l-cebbâr, muînü's-settâr, hâliku'l-leyli ve'n-nehâr lâ yezâl, zü'lcelâl birdir Tanrı; erin erliğine, hakkın birliğine; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!
Allah Allah Allah, daim hay (üç defa)
Evveli Kur'ân, âhiri Kur'ân, tebâreke'l-lezî nezzele'l-furkân; eli kan, kılıcı kan sînesi üryan, ciğeri püryan; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!
Allah Allah Allah, dâim hay (üç defa)!
Evveli gaza, âhiri gaza, inâyet-i Hudâ, kast-i âdâ; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!
Allah Allah Allah dâim hay (üç defa)!
Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler, kırklar; gülbenki Muhammedî, nur-ı nebî, kerem-i Ali, pirimiz üstadımız Hazret-i Osman-ı Zi'n-nûreyn-i velî; gerçekler demine, devranına hû diyelim hû…!
Bu gülbank Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla,* c. 1-2: 94-95'ten nakledilmiştir.

[67] Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, c. 1-2 (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 94; İsmail Kara ve Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 26-27.

[68] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:83-90; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 8.

2.1.1. Öğretimin Yapıldığı Binalar

Okul binaları şimdiki gibi hükümetin halktan aldığı vergilerle yaptırılmaz, başta hükümdarlar olmak üzere bütün hayır seven insanlar yaptırırdı. Sıbyan mektepleri genellikle câmi veya mescit yanında ve mahalle aralarında bulunmaktaydı. Mekteb binaları çoğunlukla kubbeli geniş büyük bir odadan ibaretti. Bu odanın yanında öğretmen ile kalfanın da birer odası bulunurdu. Okul dışında geniş bir bahçe de vardı. Öğrencilerin ders gördükleri oda (dershâne), birkaç basamakla çıkılacak şekilde yapılırdı. Bu sayede çocuklar rutubetten korunurdu.[69]

Okulda çocuklar tabanı hasır döşeli olan dershânede kendi evlerinden getirdikleri minderlere diz çökerek otururlardı. Önlerinde şimdiki sıraların ön kısımlarına benzeyen fakat oturan bir çocuğun durumuna uygun yükseklikte yapılmış olan uzun rahleler bulunurdu. Öğretmenin rahle ve minderi daha yüksek bir yerdeydi.[70]

2.1.2. Öğretim Kadrosu ve Yardımcı Personel

Sıbyan okullarında görev yapacak olan öğretim kadrosu ve yardımcı personel, vakfiyelerine göre belirlenirdi. Genel olarak bu okullarda muallim, kalfa (halife) ve bevvâb bulunurdu. Aşağıda bu görevlilerle ilgili kısa bilgiler aktarılmıştır.

2.1.2.1. Muallim

Çocukların eğitimi ile meşgul olan kişidir. Son zamanlara kadar "Hoca" kelimesi kullanılmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet medrese teşkilatını kurarken Eyüp ve Ayvansaray'da açtığı iki medresede sıbyan okullarında muallim olacaklar için ayrı dersler koydurmuş ve bu dersleri görmeyenlerin okullarda muallimlik yapmaktan menetmiştir. Bu dersler, Arapça, Sarf ve Nahiv, Edebiyat (meâni, beyân ve bedî'), Mantık, Muhasebe, Tedris Usûlü, Münakaşalı Akâid (kelâm ilmi), Riyâziyât, Hendese ve Hey'et idi. Bu kural zamanla göz ardı edilmiş ve az çok bir medrese öğrenimi gören kimseler bu göreve getirilmiştir. Muallimler genelde okulun yakınındaki câminin imam veya müezzinlik vazifesini de yaparlardı. Muallim birden fazla ise *"muallim-i evvel, muallim-i sâni"* diye

[69] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:90; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 9; Sıbyan mekteplerinin mimari yapısı ve özellikleri için bkz. Zeynep Ahunbay, "Mekteb: Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 7-9.
[70] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 6-7.

adlandırılırdı. Kız mekteplerinin kadın hocalarının da Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzeden, Subha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi gibi birkaç kitabı okumayı bilen yaşlı kadınlardan seçildiği ifade edilmektedir.[71]

2.1.2.2. Kalfa (Halife)

"Kalfa hocanın yardımcısıdır ve o olmadığı zaman kendisine vekâlet eder. Birden fazla kalfa varsa *başkalfa* ve *kalfa* ayırımı yapılırdı. Kalfalar daha ziyade mahalle câmilerinin müezzinlerinden olurdu. Bazı kayıtlarda hoca ve kalfa dışında *hâce-i küttâb, hâce-i kurâ, hâce-i fıkıh* ifadeleri de geçmektedir ki bunlar muallim-i evvelin haricinde Arapça sarf-nahiv öğreten, hafızlık yaptıran, güzel yazı meşk eden ve ilm-i hâl bilgileri veren hocalar olmalıdır."[72]

Kalfaların görevleri şu şekilde belirtilmektedir: Kalfalar her hususta muallimlere yardım etmekle mükelleftirler. Muallimin verdiği dersleri tekrar ettirir ve dersler üzerien müzakere yapar. Muallimin bir mazeret-i şer'îsi olduğu zaman da bizzat kendisi öğretime devam eder. Öğrencilerin talim ve terbiyesine gayret eder. Bu görevleri sebebiyle kalfaların söz konusu vazifeleri yürütmeye muktedir olması ve özellikle iffet sahibi ve istikamet üzere olması lazımken buna karşılık kötü ahlâkla ilgili bir illeti üzerinde bulundurmaması gerekmektedir. Kalfalardan ayrıca öğrencilerin sabah mektebe geliş şekillerine ve sokaktaki hallerine dikkat etmesi istenmektedir. Bunun yanında öğrencileri boş vakitlerde de ikişer ikişer düzene koyup sınıf başıları ve bevvâb marifetiyle semt semt evlerine götürecek ve kendisi biraz takiple uzaktan onlara nezaret edecektir.[73]

2.1.2.3. Bevvâb

"Kapıcı manasına gelen bevvâb hocadan sonra sıbyan mektebinin en fonksiyoner elemanıdır. Sabah mektebi açar, mahalleden çocukları toplar, talebenin yemek çıkınlarını omzundaki sırığına dizer, temizlik, su ve asayiş işleriyle ilgilenir, âmin alaylarının icrasında bulunurdu. Bazı vakfiye kayıtlarında bevvâbdan ayrı olarak '*ıbrıkçı, ferrâş, müstahfız, hademe-i mekteb'* adları altında başka hizmetlilerden bahsedilirse de bunlar adlarından anlaşılacağı üzere kalabalık veya vakıf tahsisleri ve gelirleri fazla olan

[71] Unat, 7; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 7.
[72] Kara ve Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, 11.
[73] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 320. Dersaâdet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçin Talimât-ı Mahsusa, 30 ve 31. madde.

mekteplerde bevvâbın yardımcıları veya onun vazifelerini yerine getiren, paylaşan kişiler olmalıdır."[74]

Namuslu kişilerden seçilmesi tavsiye edilen bevvâbın görevleriyle ilgili de şunlar öne çıkmaktadır: Öncelikle bevvâb kötü ahlâkla anılan veya kötü bir illetle malul olmaması gerekir. Bevvâblar mahalle imamı ve muhtarlar nezdinde emin ve kendisine itimat edilen bir kişiliğe sahip olmalıdırlar. Mekteplerin iç ve dış temizliğine; abdesthanelere bolca su dökmeye; pencereleri açıp temiz hava girmesini sağlamaya; dershaneleri havalandırmaya ve adaçayı tütsüsü yakmaya son derece dikkat etmelidirler. Öğrencilerin içecekleri suyu tedarik edeceklerdir. Kış aylarında soba ve mangalları yakacaklardır. Bevvâblar, öğrencilerin üst başlarının temizliğine yardım edeceklerdir. Öğrencilerin yemeklerini hazırlayacaklardır. Öğrencileri izinsiz dışarı çıkarmayacak ve müfettiş haricinde gelenleri muallimin izni olmadan içeri almayacaklardır. Bevvâbların önemli bir görevi de öğrencileri sabahleyin evlerinden toplayıp akşamları eve geri götürmektir. Gidiş gelişlerde ahlâk ve terbiyeye aykırı işlere dikkat edecekler.[75]

2.2. SIBYAN MEKTEBLERİNDE DÜZENLEME

Osmanlı Devlet'inde II. Mahmud Han'ın, ilk defa olarak askerî saha ile birlikte mülkî yani sivil sahada da ıslahat yapılmaya çalışıldığı görülür. Bunun bir sonucu olarak, 1824 yılında sıbyan mekteplerinin durumu ele alınır. Nitekim II. Mahmud söz konusu tarihte "Talim-i Sıbyan" hakkında bir ferman yayınlamıştır.[76] Bu fermanda cehaletin kötülüklerinden ve çocukların okula değil çıraklığa verilmesinin zararlarından söz edildikten sonra genç-ihtiyar herkesin İslâm akaidini öğrenmesi ve çocuklarını ergenlik çağına kadar okullara göndermeleri irâde buyrulmuştur. Ayrıca çocukların okula devamını sağlamak için dinî ve hukuki müeyyideler konmuştur. Fermanın diğer özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Sıbyan okullarına devam mecburiyeti konmuştur. Fakat bu mecburiyet taşra sıbyan okulları için olmadığından genel bir kaide değildir. Bu bakımdan ilk öğretim mecburiyetinin bu tarihte konduğunu ileri sürmek imkansızdır; fakat bu yönde atılmış bir adım olarak yorumlanabilir.

---

[74] Kara ve Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, 11.
[75] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 320-21. Dersaâdet Mekâtib-i İbtidâiyesi İçin Talimât-ı Mahsusa, 32-39. maddeler.
[76] Mahmud Cevad, 3.

Eğitim ve öğretim hususunda her hangi bir yenilik getirmemiştir. Yine geleneksel eğitim devam ettirilmiş, ancak ıslahı söz konusu olmuştur. Fermanın hükümleri sadece İstanbul için geçerlidir.[77]

"II. Mahmud 1838 yılında ilk öğretim alanında yeni bir teşebbüse girişmiştir. Bu tarihte, Meclis-i Umûr-ı Nâfia, ilk öğretimin ıslahı hakkında bir rapor hazırlar. Bu rapor, bazı değişikliklerle birlikte padişahın tasdikine sunulmuş ve irâdesi temin edilmiştir. Bu raporda genel maârif sistemi ve bu arada sıbyan mekteplerinin önemi ve ıslahı üzerinde durulmuştur. Bu rapora hakim olan hususlar, ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir: Maârifin gayesi, insanı âhirete olduğu kadar, hayata da hazırlamaktır. Dinî bilgiler insanı âhirette kurtuluşa hazırladığı halde, fen ve ilim insanın dünyada mutlu ve müreffeh olmasını sağlar. Halkı cahil olan memleketlerde ne sanayi ilerler ne de devlet zengin olabilir. Maârif sistemi bir bütündür; bu bakımdan ilk, orta, yüksek dereceli okullar arasında bir uyum sağlanmalıdır. Rapordaki bu görüşlerin modern maârif anlayışıyla hazırlanmış olduğunu kestirmek zor olmasa gerekir. Çünkü raporu hazırlayanlar Avrupa'daki gelişmeleri maârife dayalı olduğunu bilmektedirler. Bu kimseler, maârif ıslahatını, eğitim ve öğretimin dünyevileştirilmesinde görmektedirler. Rapor bu görüşleriyle, eğitim tarihimizde yeni bir safha açmıştır. Raporla birlikte, diğer sahalarda olduğu gibi eğitim alanında da iki görüş ve zihniyet mücadelesi başladı. Sıbyan mektepleri üzerinde bu mücadele daha şiddetli oldu. Tanzimatçılar ise kendi düşüncelerine halkı da iştirak ettirmek istiyorlar; bunun da kitle eğitimi yaparak topluma kolektif şuur veren sıbyan mektepleriyle gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Bu şekilde başlayan mücadelede Tanzimatçıların tavizci tutumu yüzünden medrese ağır basmaya başladı. Neticede sıbyan mektepleri yine medrese ve Şeyhülislâmlığa bırakıldı. Tanzimatçılar, sıbyan mekteplerini bir tarafa bırakarak, rüşdiye okullarını açıp kendi anlayışlarını burada hakim kılmak istediler. Fakat bunda da pek başarılı olamadılar."[78]

2.2.1. Sıbyan Mekteplerinin Tanzimât Devrindeki Durumu

Tanzimât devrinde sıbyan mekteplerinin eğitim ve öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs Sultan Abdülmecid Han tarafından yapılmıştır. Kodaman, 1845 yılında maârifle ilgili bir Hatt-ı Humâyun'da cehaletin kaldırılması ve kamu

[77] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 58.
[78] Kodaman, 59 vd.

terbiyesinin çaresine bakılması hususunda emir ve ikazları doğrudan doğruya sıbyan mekteplerini ilgilendirdiğini ifade etmektedir. Hatt-ı Humâyun üzerine toplanan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin kararıyla kurulan meclis-i muvakkat bir lâyiha hazırlayarak Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'ye takdim etmiştir. Meclis-i muvakkat, mahalle mekteplerinin düzenlemelerini etraflıca mütâlaa ederek daha sonra kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Meclis-i Maârif-i Umûmî, sıbyan mektepleri hakkında yeni ıslahat tedbirleri almaya lüzum görmeden meclis-i muvakkatça alınan kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlar:

- Islahata ilk önce mahalle mekteplerinden başlanması,
- Mevcut okul hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi,
- Yetersiz kimselere hocalık yaptırılmaması, bu gibilerinin başka işlerde görevlendirilmesi,
- Sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi,
- Her şeyin nizam ve usulüne göre yürütülmesinden ibaretti.

Bu tedbirlerin okullarda uygulanması ve kontrolü için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Her gün mahalle mekteplerini gezip nizamların tamamen icrasına dikkat etmek üzere, nâzırın yanına bir muâvin tayin edilmiştir.[79]

8 Nisan 1847'de ilk defa düzenlenen ilk okul program ve yönetmelikleri yayınlanmıştır. Kemâl Efendi'nin Mekâtib-i Umûmiye'de müdürlük yaptığı sırada sıbyan mektebi hocaları talimatnâmesi olarak Maârif Meclisi tarafından hazırlanmış olan bu yönetmelik sıbyan mektepleri programlarını düzenlemeye ilişkin esaslı bir teşebbüstür. Bu yönetmelikte disipline, devam zorunluluğuna, öğrenim süresi ve imtihanlar ile öğretmen ve yardımcılarına ait hükümler mevcuttur.[80]

2.2.2. Yasa Çalışmaları ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi

Koçer okullarda, Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın aldığı karara kadar bir kademe sistemi bulunmamaktaydı. Bu meclisin aldığı bir kararla okullarda ilk, orta ve yüksek kısımlar teşekkül etti. Fakat kuruluşunda bir nizam ve intizam yoktu. Sıbyan okulları ıslah

[79] Kodaman, 61.
[80] Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 59.

edilmeden rüşdiye okullarının açıldığı ve bu okullar arasında olması gereken seviyede bir olmadığı söylenmektedir.[81]

Osmanlı maârif tarihinin en belirgin şahsiyetlerinden biri olan ve 1867'den 1871 tarihine kadar maârif nâzırlığı yapan Saffet Paşa bu kargaşalığı bir düzene sokmak ve eğitimi her şeyden önce bir bütün olarak ele almak için 1286 (1869) yılında Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ni zamanının yetkin şahsiyetleriyle birlikte hazırladı. Avrupa'daki eğitim işleri incelenerek hazırlanan Nizamnâme, sanat okullarından başka maârifin tüm konularını içermektedir. 198 maddeden oluşan Nizamname aşağıdaki konuları içermektedir.

- İlköğretim meselesini ele almıştır (3-35. maddeler).
- Orta öğretim meselesi mevcuttur (35-50. maddeler) 3- Bir üniversite açılacaktır (79-128. maddeler).
- Bu müesseselere öğretmen yetiştirilecektir (5.-78. madde).
- Özel eğitim ile ilgili maddeler (128.-131. madde).

Bu nizamname, Osmanlı devlet adamlarının eğitim hakkında neler düşündüklerini göstermektedir. Buna göre onların hedefleri, ilk eğitimi mecburi yapmak ve köylere kadar yaymak, bu okulları kanun ve nizamlarla merkezden yönetmek; öğretmenlere düzenli bir şekilde yeteri kadar maaş vermek; okul programları değiştirilip, dinî bilgiler yanında aritmetik, tarih, coğrafya gibi dersler eklemektir.[82]

2.2. SIBYAN MEKTEBLERİNİN DERS PROGRAMLARI

Muallim Cevdet'in ifade ettiğine göre Fatih Sultan Mehmet'in tesis ettiği medreselerin esas özelliklerinden birisi, ibtidâî muallimliği yapacakların aşağıdaki dersleri almalarının zorunlu olması ve almayanlarınsa muallimlik yapmalarının engellenmesidir. İbtidâî muallimliği yapacakların alması istenen dersler; sarf ve nahv-i Arabî, edebiyat (meânî, beyân, bedî'), mantık, âdâb-ı mübâhese ve usûl-i tedris, münakaşalı akâid (ilm-i kelâm), riyaziyat (hendese ve heyet) dahil on derstir.[83]

[81] Koçer, 83.
[82] Koçer, 84-86.
[83] Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", *Tedrisat Mecmuası* 6, sy 33-1 (1332): 180.

Ergin, sıbyan mekteplerinin halk mektebi olduğunu ve onlara sadece Türk ve Müslüman çocuklarının gidebildiğini ve öğretim dilinin Arapça olduğunu söylemektedir. Bu hususta Ergin'in görüşünün aksini savunan Faik Reşit Unat şöyle demektedir: "Gerçi bu okulların baş hedefi, çocuklara her ne kadar Arapça olan Kur'ân-ı Kerim metnini yanlışsız okuyup telaffuz edecek bir yetenek kazandırmak ise de gerek tecvit gerek din bilgilerinin öğretmenler tarafından Türkçe açıklandığı, hele kara cümlenin öğretilmesinde doğrudan doğruya ana dil hakim bulunduğu, çocuklara muhtelif vesilelerle Türkçe dualar ve ilahiler ezberletildiği, Türkçe gülbankler söyletildiği cihetle, aynı zamanda medreselerin bile tam manasıyla Arapça olduğu iddia edilemeyecek olan öğretim dili yanında, sıbyan mekteplerinde öğretim dilinin Arapça olmayıp Türkçe olduğu kuvvetle savunulabilir."[84]

Fatih Sultan Mehmet'in ve oğlu II. Bayezid'in yaptırdıkları mekteplerin vakfiyesindeki yetim, kimsesiz ve fakir çocukların mekteplere ilk önce alınması ve onların Kur'ân-ı Kerîm okuması ve namaz ve saire ile ilgili bilgileri öğrenmesi ve te'dîbe muhtaç olanlara te'dîb-i şerî' verilmesi bilgilerini nakleden Osman Ergin, vakfiyelerdeki bu bilgileri ilk ders programı olarak kabul etmektedir. Fatih'ten ve II. Bayezid'den sonra mektep yaptıranlar da bu iki padişahın mektep vakfiyelerindeki şartları ve okutma tarzlarını kabul ve tatbik etmişlerdir. Fakat daha sonraki vakfiyelere muallim ile halifeden (kalfa) başka bazı dersler ve muallimler ilave edildiği ve bilhassa yazı derslerinin mektep programına eklendiği belirtilmektedir.[85] Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'ân okutmak ve namaz ile ilgili bilgileri ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır.[86] Buradaki yazı kaligrafi karşılığı olmalıdır.

Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı Hamidiye mektebinin vakfiyesinde bu mekteplerin ders programına yazının yanında Arapça ve Farsça'nın dil öğretimi olarak konulduğu ifade edilmektedir.[87]

---

[84] Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, 8-9.
[85] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:81.
[86] Geniş bilgi için bkz. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri* (Bursa, 1999), 77-80.
[87] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:83.

1846'da basılan bir yönetmeliğe göre ise sıbyan okulları dersleri şunlardır: Elif-bâ, Kurân-ı Kerim, ilm-i hâl, tecvit, harekeli Türkçe, muhtasar ahlâk-ı memdûha, hatt.[88]

Dersaâdet ve Kasabât ibtidâî mekteplerinin 1309 (1891-1892) senesine ait olan ders programını aşağıda görebiliriz.

Tablo 7: Dersaâdet ve Kasabât İbtidâî Mektepleri Ders Programı[89]

DERSLER	1.SENE	2.SENE	3.SENE
Elif-bâ	12	-	-
Kur'ân-ı azîmü'ş-şân	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlm-i hâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmânî	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mülahhas tarih-i Osmânî	-	-	2
Muhtasar coğrafya-yı Osmânî	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i hatt	1	2	2
Toplam	**34**	**22**	**25**

Bu tabloda on iki ders görülmektedir. Elif-bâ ve Kur'ân-ı Kerîm dersi birinci sınıfta haftada 12'şer saat verilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm dersinde birinci sene, Amme, Tebareke ve Zâriyat sûreleri yüzünden okutulacak, namaz sureleri ise ezberlettirilecektir. İkinci senede bu surelere ilave sureler okutulup ezberlenecek sure sayısı artırılacaktır. Bu sene içinde öğrencilere Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetmeleri için çalışılacaktır. Üçüncü senede ise Kur'ân-ı Kerîm tecvit kaidelerine dikkat edilerek okutturulacaktır. Ezberde aşırlar üzerinde durulacaktır.[90]

İlm-i hâl dersi birinci sene 2, diğer seneler ise 3'er saat olarak programda yer almıştır. Birinci sınıfta erkek öğrencilerle kız öğrenciler ayrı kitap takip edeceklerdir. İlk ilm-i hâl isimli eseri erkekler, Muhtasar ilm-i hâl adındakini ise kızlar okuyacaklardır. Bu kitapların farzlar ile ilgili kısımları hariç diğer bölümleri ezberletilmeyecektir.

[88] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 8.
[89] Mahmud Cevad, 322.
[90] Mahmud Cevad, 324.

İkinci sınıfta ise sırasıyla şu konular anlatılacaktır: Allah Teâlâ'nın zâtî ve sübûtî sıfatları, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerin hayatı, İslâm'ın beş şartı, îmân sıfatı, mükelleflerin fiilleri, itikatta ve amelde mezhepler ile namazlarda okunan sure ve dualar.

Üçüncü sınıfa gelince bir önceki senenin konuları tekrar edilmekle birlikte aşağıdaki mevzular işlenecektir:

İlm-i hâlin tarifi, ilmin ve amelin en hayırlısı, şer'î hükümlerin tebliği,

Adem peygamberin hayatı, îmân ve İslâm, îmân edilmesi farz olan şeyler, îmânın rüknü, meleklerin en hayırlısı, peygamberlerin vacib sıfatları, irade-i cüz'iye, elli dört farz ve üli'l-emre itaat.

Kız öğrenciler birinci sınıfta olduğu gibi diğer sınıflarda da farklı kitaplardan bu dersi okumaktadırlar. İkinci sene Kızlar Hocası, üçüncü sene ise Hanımlar İlm-i hâl'i okutulmaktadır.[91]

İlm-i hâl dersinde kız ve erkek öğrencilere farklı kitapların okutulması dikkat çekicidir. Böyle bir uygulamaya günümüzde rastlamamaktayız. Son sınıfta üli'l-emre itaat konusu işlenmektedir. Bilindiği gibi o dönemde Osmanlı Devleti İslâm dünyasını lideri ve en büyük temsilcisidir. Osmanlı padişahları da İslâm dünyasının 'Halifesi'dir. Üli'l-emre itaat en geniş manasıyla alınacak olursa 'Halife'ye itaat manasına gelmektedir. Bu konunun ilk mekteblerin ders müfredatına alınması ile Osmanlı tebaasının 'Halife'ye karşı bağlılıkları sağlamlaştırılmak istenmiştir.

Ahlâk dersi ikinci ve üçüncü sene haftada 2'şer saat okutulmaktadır. İkinci sene 'Ahlâk'[92] isimli kitaptan şu konular derslerde verilecektir:

Allah'a, peygamberlere ve kitaplara îmân, peygamber efendimizin sünnetine tâbi olma, ilâhî kudret, Halifeye bağlı olma, akıl, lisan, ahlâk-ı zemîme, yalancılık, kovuculuk, iki yüzlülük, gıybet, enâniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, garaz, işsizlik, tembellik, adalet, merhamet, hayır ve hasenât.

Üçüncü senede ise Rehnümâ-yı Ahlâk isimli kitabın, insanın diğer hayvanlarda farkı, gençlik, ilim, ibadet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadâkat, azamet

[91] Mahmud Cevad, 325-26.
[92] *Ahlâk*, 4. Tab'ı (Dârulhilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1319).

ve vakar, inat, temizlik, cömertlik, cimrilik, yardımlaşma, ülfet, edeb ve hürmet, kardeşlik hakkı, iffet ve hamiyet konuları anlatılacaktır.[93]

Taşra ve köy mekteplerinin ders programları, ders çeşitleri ve öğrenim süreleri, Dersaâdet ve kasaba ibtidâî mekteplerinden farklılık arz ettiğini aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 8: Taşra Köy Mektepleri Ders Programı[94]

DERSLER	1.SENE	2.SENE	3.SENE	4.SENE
Elif-bâ-yı Osmânî	12	-	-	-
Eczâ-yı şerîfe	12	-	-	-
Hesab-ı zihnî	6	2	-	-
İlm-i hâl	-	3	3	3
Kırâat	-	3	3	3
Hatt ve imlâ	-	2	2	2
Hesap	-	-	3	3
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvîd	-	6	5	5
Toplam	**30**	**16**	**16**	**16**

Yukarıdaki tabloya bakıldığı zaman köy mekteplerinde öğrenim süresi arttığı halde ders sayısının azaldığı görülmektedir. Dersaâdet ve kasaba ibtidâî mekteplerinde okutulan ahlâk, sarf-ı Osmânî, mülahhas tarih-i Osmânî ve mülahhas coğrafya-yı Osmânî dersleri yoktur. Bununla beraber bu dersler kıraat dersinde okutulmaktadır.[95]

[93] Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 326.
[94] Mahmud Cevad, 333-34.
[95] Mahmud Cevad, 334-35.

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SIBYAN MEKTEBLERİNDE DİN ÖĞRETİMİ

1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI

Dünya tarihinin altı asrına damgasını vuran Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyılında toplumsal, siyasal, hukukî ve askerî gibi farklı alanlarda yaşadığı değişim doğrudan ya da dolaylı olarak "eğitim" alanını da ister istemez etkilemiştir. Birinci bölümde görüldüğü üzere yaşanan değişim XIX. yüzyıl boyunca yeni eğitim kademelerinin ve bunlara bağlı olarak yeni eğitim kurumlarının oluşmasına vesile olmuştur. Yüzyıl boyunca yapılan eğitime yönelik çabalar arasında farklı meslek alanlarına yönelik birçok mektep açılmış, eğitim alanı ilk, orta, yüksek şeklinde kademelere ayrılmış, yeni yüksek eğitim veren kurumlar açılmış, bütün kademelere yönelik eğitim işlerini düzenleyen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi çıkarılmış, tüm kademelerde okullaşma hususunda yatırımlar yapılmış, halkın eğitilmesi meselesi üzerine yoğunlaşılmış ve bütün bu işleri sevk ve idare edecek müdürlük ve bakanlık yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Kısacası XIX. yüzyıl boyunca adına "maârif sistemi" denilebilecek yeni bir eğitim sistemi inşa edilmiştir. Maârif sistemi tecrübeleri, birikimleri, sorunları ve de daha yapılması gerekenleriyle birlikte XX. yüzyıla intikal etmiştir. XX. yüzyıl, maârif alanında önemli bir birikimin üzerine yükselmiştir. Yüzyılın başları Osmanlı Devleti'nde siyasal yapıda yaşanan değişimlere şahitlik etmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi olarak isimlendirilen yeni devir başlamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim işleri de yaşanan değişime ayak uydurmaya ya da değişimde etken bir rol oynamaya çalışmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi eğitim ve öğretiminin gayesi, hedefi, işleniş ve sunuş yöntemi gibi alanlarda önceki dönemlere nazaran değişiklik arz etmektedir. II. Meşrutiyet'ten önce çocukların talim ve terbiyesindeki gaye yaygın kanaat olarak çocukları uslandırmak ve onların kafasını malumat ile doldurmak olarak anlaşılmaktadır. 1331/1913'te çıkarılan Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme, ilk okul seviyesinde II. Meşrutiyet Dönemi'nin eğitim anlayışına yönelik önemli bilgiler sunmaktadır. Talimatnâmeye göre bu dönemde talim ve terbiyeden maksat çocuklara azim, teşebbüs,

cesaret, sabır ve sebat gibi ahlâkî vasıfları ve karakterleri kazandırmaktır.[96] Asıl olan gençleri hayata hazırlamaktır. Hayata hazırlanmış kimse sıhhatli ve kuvvetli vücuda sahip, çevresinde cereyan eden olaylara hem vâkıftır hem de bu olaylar üzerine düşünür, bunlardan iyi bir sonuç çıkarır, karar verip uygular ve muvaffak olur. Başarısı için sebat gösterir. Sorunlardan yılmaz, çalışmaktan usanmaz, yenilenmeyi sever, ilerlemeye açıktır. Böyle bir kimse hem kendisinin hem de milletinin yüksek menfaatlerine ulaşmak ve onları korumak için üstün çaba gösterir.[97]

İnsanların hayatta başarılı olması için ilk önce terbiye yani edep, ahlâk daha sonra malumat yani bilgi gelmektedir. Verilecek terbiye sayesinde insan sıhhatli, akıllı, azimli, müteşebbis ve cesaretli olur. Bütün bu hasletleri terbiye kazandırmaktadır.[98]

Talimatname Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişimde istenilen başarıyı yakalayamamanın sebepleri arasında eğitim ve öğretimde izlenen yanlış politikalar zikredilmektedir.[99] Osmanlı eğitim sisteminde malumatın ön planda tutulduğu ve bunların yeterli olduğunun düşünüldüğü belirtilmektedir. Terbiye dört kısma ayrılmaktadır: Terbiye-i bedeniye, terbiye-i fikriye, terbiyei hissiye ve terbiye-i iradiye. Bunların arasında üzerinde durulması gereken terbiye-i iradiyedir. İradenin eğitimi, karakterin eğitimi olarak görülmektedir. İrade, kişinin hayattaki gücüne ve başarısına tesir eden bir etkendir. İnsanların hayattaki başarısı her şeyden önce teşebbüs, azim, sebat ve cesaret gibi irade çeşitlerinin, karakter unsurlarının derecesine ve kuvvetine bağlıdır. İrade ve karakter yönünden kuvvetli ve sağlam fikirlere sahip toplumlar da başarılı olacaklardır. Talimatname'de bu gibi toplumlara Almanlar ve İngilizler örnek gösterilmektedir. Bu iki millet büyüklük ve üstünlüğünü, insanlarının zeka ve malumatından ziyade ahlâkıyla, karakteriyle; sanat, ticaret işlerine teşebbüsleri ve bu teşebbüslerindeki azimleri, cesaretleri ve sebatlarıyla kazanmışlardır.[100] Talimatname'de bu konuda iki örnek daha verilmektedir. Hazreti peygamber önderliğinde başlayan ve büyük bir medeniyet kuran Müslümanlar ve bunların bir parçasını oluşturan Osmanlı Devleti. Burada da öne çıkan unsurun yorulmak bilmeden çalışmanın, dünyalara sığmaz

[96] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye* (Dersaâdet: Matbaa-i Âmire, 1331), 3.
[97] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 4.
[98] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 5.
[99] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 6.
[100] Bu dönemde "şahsi teşebbüs" konusu oldukça gündemdedir. Bu konuda bir açıklama için bkz. Prens Sabahattin, *Görüşlerim* (İstanbul: Buruç Yayınları, 1999), 41-46.

azim ve teşebbüsün, Allah'tan ve onun emrine muhalefetten başka hiçbir şeyden korkmaz bir cesaretin ve dünyaları dar gösteren hırsın olduğu belirtilmektedir.[101]

İnsan yetiştirme hususunda mektepte tedrisat ile verilecek terbiye bir vasıta olarak ortaya çıkmaktadır. Tedrisatın içinde eğitim ve öğretim vardır. Sadece öğretmek, kafayı bilgiyle doldurmak değil fakat bedeni, fikri, hissi ve iradeyi işlemek vardır. Onun için mektepte bir ders hem talim hem de mümaresedir. Talim, öğretmektir. Mümarese ise işlemektir. Mekteplere düşen görev de burada belirtilenler doğrultusunda gençlerin kafasını malumat ile doldurmaktan ziyade, karakterlerin teşekkülünü eğitim ve öğretimde en yüksek emel ve en önemli hedef edinmektir. Mekteplerde uygulanması gereken disiplin hürriyetçi, fikirlere saygılı ve üstün kabiliyetleri ortaya çıkarıcı bir şekilde olması gerekmektedir.[102]

Talimatnâmede disiplin anlayışı üzerinde de durulmaktadır. Mekteplerdeki en büyük inkılâbın tedrisatı ezbercilikten kurtarmanın yanında disiplin anlayışındaki dayağı, korkuyu ve tehdidi ortadan kaldırmakla da gerçekleşeceği söylenmektedir. Bu hususta o devirdeki milletlerden örnekler verilmektedir. Fransa eğitim ve öğretim yönünden İngiltere ve Almanya'dan üstün kabul edilmektedir. Bunun yanında İngiliz eğitim sisteminde öğrenciler hayata, Fransa'dakinden daha hazırlanmış olarak yetişmektedir. İngiliz disiplin anlayışı daha ileri bir seviyededir. Fransa'da okul bilimsel ve pedagojik yöntemlerle eğitim verdiği halde öğrenciler sevk ve idarede hürriyeti, teşebbüsü, azim ve cesareti kısıtlayan bir kurumdur. İngiltere'de okul ise son derece hür, hayatı iyi temsil eden ve öğrencileri yaşama daha çok hazırlayan bir müessesedir.[103]

Talimatnâmede dersler iki kısma ayrılmıştır: Talim ve terbiye dersleri ile yalnızca terbiye dersleri. Talim ve terbiye dersleri şunlardır: Eczâ-yı şerife ve Kur'ân-ı Kerîm, malumat-ı diniye, musâhabât-ı ahlâkiye ve medeniye (dînî, sıhhî ve tarihî), eşyâ dersleri (malumat-ı fenniye şeklinde büyük sınıflara), elif-bâ, kırâat, imlâ, ezber, sarf ve nahiv, tahrir, tarih, coğrafya, hesap ve hendese.

Yalnızca terbiye dersleri ise şunlardır: İnşâd, tarihî temsiller, muhazara (konferans), yazı (hüsn-i hatt), eşya dersleri (küçük sınıflara), ziraat, el işleri, resim, musiki, terbiye-i bedeniye ve sıhhiye, nişan ve gezinti.

---

[101] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 6-7.
[102] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 10.
[103] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 13-14.

Birinci guruptaki derslerin insanı okur yazar âlim yapacağı; ikinci guruptakilerin ise insanı sağlam vücutlu, bütün manasıyla anlayan, duyan ve gören varlık yapacağı söylenmektedir. Birinci gruptaki dersler düşünce ve zekâ üzerine ağırlık verir. İkinciler ise düşünce ile birlikte duyguya ve iradeye tesir eder.[104]

Talimatnâmeye göre ilkokul öğretmeninin vazifesi çocuklara elif-bâ, kıraat ve hesap (matematik) öğretmekten ziyade bütün bu malumattan istifade ederek insanı vücuda getirmektir. Bunun için de öğrencilerin bedenini, kalbini, ciğerlerini, kollarını ve bacaklarını işleterek sıhhatini kurtarmak; onlara temizliği, zengin ve müreffeh yaşamın ne demek olduğunu öğretmek ve öğrencilere tarih şuuru vererek bir zamanlar dünyaya hükmeden atalarının sahip olduğu duygu ve iradeyi uyandırmaktır. Talimatnâmenin bu kısmında konu ile alakalı hadislerden ve ayetlerden örnekler getirilmiştir. Örneğin, "Kuvvetli bir mümin zayıf bir müminden hayırlıdır." (Hadis-i Şerif); "Gücünüzün yettiği kadar kuvvet hazırlayınız." (Enfal suresi 6). Ayrıca sabır ve sebat ile ilgili ayetlere de yer verilmiştir (Asır suresi).[105]

Yukarıda sayılan vazifeler, ilkokul öğretmenleri için sıradan ve basit bir iyilik değil fakat yakın bir gelecekte vatana kuvvetli ve ümitli bir nesil yetiştirecek ve takdir edilecek teşebbüsler olarak görülmektedir.

Öğretmenler çocukları korkmaz, tehlikeden yılmaz, başladığı bir işte sebat gösteren, güçlü bir iradeye sahip olan bir fert olarak yetiştirmek için bütün birikimleriyle çalışması gerekmektedir.

2. YASAL DÜZENLEMELER VE TEDRİSÂT-I İBTİDÂİYE KÂNÛNU

Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet'in ilk yılında ilköğretim alanında önemli bir çalışma yapılmadığını, "bu seneye mahsus" kaydıyla pek çok eksikleri ve hataları olan bir program yayınlandığını söylemektedir. Ancak bu program daha sonra da önemli değişikliğe uğratılmadan kullanıldığı ifade edilmektedir. İlk öğretim hakkındaki yasa çalışmaları II. Meşrutiyet'in hemen ilk döneminde başlamış daha 4 Nisan 1909'da "umûr-ı maârif ve mekâtibin ıslah ve tensîkine müteallik" bir Tahsil-i İbtidâiye Lâyiha-i

[104] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 14.
[105] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 21-22.

Kânûniyesi hazırlanmıştı. Daha sonra Maârif-i Umûmiye Kânunu gereğince bir Tedrisât-ı İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi'nin de Emrullah Efendi tarafından hazırlandığı fakat yasalaştırılamadığı belirtilmektedir. Ergün bunun geçici yasa olarak uygulamaya konulması için 1913'ü beklemek gerektiğini söylemektedir.[106] "Bu sıralarda yoğun bir şekilde mevzuat üzerinde çalışmalar yapılıyordu. Şükrü Bey, ilköğretim yasa tasarısını meclisten almış, maârif müdürleri ve 'Meclis-i Kebir-i Maârif'in de düşüncelerini alarak bazı noktalarını değiştirip meclise sunmuştur. Şükrü Bey, bu yasanın Meclis-i Mebusandan çıkmasının çok zor olacağını düşünerek, geçici yasa şeklinde çıkarma çalışmalarına başladı. Bu hususta 3 Temmuz 1913'te Sadârete bir tezkere yazdı. Ancak tezkere 3 ay mecliste bekledikten sonra 15 Ekim 1913'te Sadârete sunuluyor ve yasalaşıyor, hemen aynı zamanda da maârif encümeni ilköğretim yasa tasarısını meclise sevk ediyordu. Uygulamaya konulan geçici yasa ana esaslarıyla Emrullah Efendi zamanında hazırlanan yasanın aynısıydı. İlköğretim 6 yıl olarak belirlendi ve böyle olunca rüşdiyeler de kaldırıldı. Bu hususlar, fikirlerini almak için vilayet maârif idarelerine yazdığı yazıda da vurgulandı."[107]

Bu dönemde tartışmalar yukarıda aktarıldığı şekilde devam ederken Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati'ne göre ilkokullarda okutulacak dersler 23. maddede şöyle belirleniyordu:

Kurân-ı Kerim, Malumat-ı diniye, Kırâat ve Hatt, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürûs-ı Eşya, Malumat-ı tabiiye ve tatbikatı, Hıfzısıhha, Medenî ve Ahlâkî ve İktisadî Malumat, El işleri ve Resim, Gına, Terbiye-i bedeniye ve Mektep oyunları, erkek çocuklara askerî talimler, kız çocuklara idare-i beytiye ve dikiş işleri.

Yetkili eğitim kurumları bazı mahallî dersler de ekleyebileceklerdi. Ayrıca öğrenciler boş zamanlarında ziraat ve sanatla uğraşacaklardı.[108]

İlköğretim için ilk ciddi çabayı gerek yasa gerekse Dâru'l-muallimîn Müdürlüğüne geniş yetkilerle Satı Bey'i getirerek Nâil Bey göstermiştir. Bu çalışmaları aynen Emrullah Efendi de devam ettirmiştir.

---

[106] Mustafa Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)* (Ankara, 1996), 275-77.
[107] Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*; Ergün, 284-85.
[108] *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati* (İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1329), 7-8.

8 Kânûn-ı evvel 1325 (1910)'de nezârete geçip burada bir sene üç ay on üç gün kalmış olan Emrullah Efendi'nin ilk mühim işi Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Lâyihası'nı hazırlayıp Mebû'sân Meclisine takdim etmek olmuştur. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûnu, Meşrutiyetin ilanından sonra maârif nezâretince düzenlenmek üzere devlet şûrâsına gönderilmiş olan Maârif-i Umûmiye Kanûnu'nun bir parçasıdır.[109][110] Ergin, Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırı iken hazırladığı kanun ve nizamnâme projelerinin ilmî ve psikolojik şaheser olduğu görüşündedir.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kânûn-ı Lâyihası'nın gerekçesinde, o dönemin ilköğretiminin gaye ve hedefleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Encümen şunları söylemektedir:

> "Tedrisât-ı ibtidâiyeden beklenen asıl netice, milletin fertlerinin râh-ı muzlimi hayatta biraz meşale ile yürüyecek ve bastığı yeri bilerek hem kendilerine hem vatana faydalı uzuvlar olacak şekilde yetiştirilmelerinden ibarettir. Tabiidir ki tedrisât-ı tâliye ve âliyeyi takip edecek olanlar öncelikle Tedrisât-ı ibtidâiye devresini geçireceklerdir. Fakat her Tedrisât-ı ibtidâiye görenin mutlaka tahsil-i tâlî ve âlîye gitmesi düşünülemez. Bu maddeten mümkün olmadığı gibi bizce de hiç gerekli değildir. Bilakis biz köylü çocuğunu okuturken onun köyünden ve köylülüğünden çıkmamasını asıl gaye edinme mecburiyetinde olduğumuza kânîyiz. Bu mesele genel olarak bizim nazariyat üzerine söylediğimiz bir mesele olmayarak batılılarda şimdiye kadar tatbikatı, fiiliyatı ve sonucu görülmüş bir konudur. Tahsil-i ibtidâînin tahsili tâlî ve âliye irtibatı yüzünden bazı memleketlerde tahsil-i âlî müntesipleri (Daru'l-fünûn'un mezunlarından tramvay kondüktörleri olacak derecede) çoğalmıştır. Tahsilin derecelere göre böyle bir şekil alması, memleketlerde saadet yerine sorun teşkil edebiliyor. Fransa'da tahsil-i ibtidâînin daha ziyade tahsil-i tâlî ve âlîye önem verecek şekilde devam ettiği bir zaman olmuş, netice olarak köylerdeki erkek ve kadınların, şehirlere göç etmeye başladığı görülerek ve bunun müthiş bir tehlike olduğu bi'l-fiil takdir edilerek, bu durumun önünü almak için acil ve kalıcı tedbirlere baş vurulmuştur. Bizim de tedrisât-ı ibtidâiye ile ulaşmak istediğimiz gaye, fazlasıyla işlevsel, münevver ve yerinde kalan millet ferdi yetiştirmekten başka bir şey değildir. Bu vatanın köylülerinden de yüksek makamlara gelebilecek, büyük ve muktedir adamlar çıkabilir. Harikulade zekâların bu inkişâf-ı zarûrîsine diyecek söz yoktur; onlar nasıl olsa gün yüzüne çıkarlar ve yetişirler. Yalnız her çocuğun bu sûretle yetişmek ihtimali olmadığı için bizim hedefimiz bu olmamalı, bilakis her çocuğu kendi muhitinde faal ve faydalı bir unsur haline getirmekten ibaret

[109] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:1302.
[110] Ergin; a.g.e.; s.1302.

bulunmalıdır. Tedrisât-ı İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi'nde gerek hükümet ve gerek encümence takip olunan gaye işte bundan ibarettir."[111]

Mustafa Ergün konuyla ilgili şunları söylemektedir:

"Emrullah Efendi önce sorunun yasal eksikliklerini tamamlamak istemiştir. Mecliste "Ben size yeni kanunlar teklif ediyorum. Onlar çıkıncaya kadar bile eski kanunları tatbik edemem." diyordu. Önce 'Maârif-i Umûmiye Kanunu' üzerinde çalışıldı. Ancak bunun yasalaştırılma zorlukları görülünce Emrullah Efendi ilköğretim yasasını çıkartmak istedi. 'Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Lâyihası 1910 yılında Sadrâzam tarafından meclise verildi. Lâyiha, bir yasama yılı boyunca meclisin maârif encümeninde kaldı. Sonra 'kanunsuz olarak' bakanlığa geri verildi. Geri veriş sebepleri Maârif Nâzırı'nın değişmesi ve müfettiş maaşlarının meclis tarafından kesilmesi idi. Encümen, 'yasa müfettişlik esâsı üzerine kurulmuştur' diyordu. Emrullah Efendi bu yasanın çıkması için çok çalıştı. 1911 yılında tasarıyı tekrar meclise getirtti. Yine sonuç alınamadı. Emrullah Efendi'nin hazırladığı bu yasa tasarısı, genellikle azınlıkların denetim sistemine karşı çıkmaları yüzünden yürürlüğe konması olmamıştı. Çünkü diğer eleştiriler yasanın özü ile ilgili değildi. Kaldı ki Şükrü Bey'in tasarısı da aynı müfettişlik meselesi yüzünden geçici yasa olarak çıkartılmak zorunda kalınmıştı.

Emrullah Efendi, bu yasa tasarısının gerekçesinden anlaşıldığına göre, ilköğretim sistemini Fransa örneğine göre kurmak istiyordu. Yasa tasarısının kendisi de Fransa İlköğretim Yasası'nın Türkçe uyarlaması gibiydi.

İlköğretimin parasız ve zorunlu oluşu düşüncesine dayanan bu yasanın en önemli noktalarından biri öğretmen yetiştirme ve öğretmenliği bir meslek haline getirme sorunu idi. Yasa, ilkokul ders programları hazırlanırken hangi esaslara dayanılacağını da düzenliyordu. Ayrıntıları ise Meclis-i Maârif-i Kebîr'e bırakıyordu. Emrullah Efendi bu yasa tasarısıyla müfettişlik ve denetim kavramlarına yeni bir anlayış getiriyordu. Denetimin yanına geniş bir ilköğretim incelemesi, hizmet içi eğitim ve halkı ilköğretime teşvik etme görevlerini de getiriyordu. İlköğretim harcamaları da bu yasa ile inceden inceye belirleniyordu. Tasarı, ilköğretimde resmî ve özel öğretim kurumlarının yanı sıra bir de 'cemaat mektepleri' grubunu kabul ediyordu."[112]

"İlköğretim yasası üzerine gerek hazırlanırken gerekse geçici yasa olarak yayınlandıktan sonra pek çok tartışmalar yapıldı. Sâtı Bey, ilkokulları altı yıla çıkartmayı

[111] Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, 1-2:1308.
[112] Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, 277-78.

‘sadece taklit’ olarak niteliyor ve ‘üç yıllıklarını bile geliştiremezken altı yıllıklarının nasıl geliştirileceğini’ soruyordu. Ayrıca köy ve şehir ilkokullarının öğretim sürelerinin farklı olmasını, kasabalarda ibtidâîlerle rüşdiyeleri birleştirmeyi, ilköğretim bittikten sonra yapılacak olan yoklama sınavlarının uygulanamayacağını, bu nedenle terk edilmesi gerektiğini önerenler de vardı. Bir başka eğitimci rüşdiyelere devamsızlığın ancak ibtidâîlerle birleştirilerek kaldırılabileceğini, öğretmenler arasındaki ‘evvel’, ‘sâni’, ‘sâlis’ gibi unvanları kaldırarak, bunlara okuttukları derslere göre adlar verilmesini öneriyordu.”[113]

Uzun münakaşalarla birkaç defa şekil değiştiren bu lâyiha, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, Emrullah Efendiden sonra Şükrü Bey’in nâzırlığı zamanında kabul edilmiştir.[114] Yüz bir maddeden ibaret olan bu kanunun önemli bazı maddeleri şunlardır:

Madde 1: İlköğretime ait genel okullarda Osmanlı çocuklarından hiçbir ad altında okul parası alınmaz.

Madde 2: İlköğretim, genel ilkokullarda veya özel okullarda veyahut ana-baba yahut özel öğretmenlerce aile yanında gösterilir.

Ruhen ve bedenen gelişmemiş olan çocuklar ile sağır, dilsiz ve kör çocuklara ilköğretim ders araçlarını gösterecek bir tüzük hazırlanacaktır.

Madde 3: İlköğretime ait kuruluşlar aşağıdaki okullardır:

Ana okulları ve sıbyan okulları, ilkokullar, el işleri ve sanat okulları.

Madde 4: Ana okulları ve sıbyan sınıfları çocukların yaşlarıyla uygun olarak yararlı oyunlar ve gezintiler, el işleri ve ilahiler, vatanî şiirler, ders eşyasına ait konuşmalar ve sohbetler ile ruhsal gelişmeleri ve bedenlerine yarayan kuruluşlardır.

Ana okulları dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklara ait olarak kurulur.

Bunların kuruluş düzenleri ile ilgili tüzükler ve yönetmelikler Meclis-i Kebîr-i Maârif’ de görüşülerek çıkarılacaktır.

Madde 5: İlkokullar, çocukların oranlı surette zihinlerini açacak bir esasları koyan ve herkese gerekli bilgileri kazandıran okullardır. Bu mekteplerin öğretim süresi altı sene olup bu süre orta öğretimin esasları sayılır.

---

[113] Ergün, 288.
[114] Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, 190.

Ayrıca ana mektebi bulunmayan yerlerde beş ve altı yaşındaki çocuklar için ilk okullar içinde ayrıca sıbyan sınıfları açılacaktır.

Madde 6: Elişleri ve sanat mektebleri, ilkokulların üç dönemini bitiren çocuklara harf öğretmek ve sanayi tezgahlarında, fabrikalarda istihdam sağlamak üzere kurulan okullardır. Bu mekteplerin kuruluş ve öğretimi bir tüzük ile tayin olunacaktır.

Madde 7: İlkokullar öğretimine ait olan kuruluşlar genel veya özeldir. Genel ilkokul kuruluşları devlet, vilayet, liva, kaza, nahiye, köy kuruluşları veya mahalle tarafından kuruluş giderleri devlet mahallî bütçelerinden elde olunan okullardır. Özel ilkokul kuruluşları kişiler, toplum dernekler ve cemiyet ile şirketler tarafında kurulur ve giderleri de onlar tarafından ödenen okullardır. Resmî program uygulandıkça vakıf okulları genel okullardan sayılacak yoksa özel okullardan sayılacaktır.

Madde 8: Her köy yada mahallenin en bir ilkokulu olacaktır. Fakat nahiye meclisinin yada kaza maârif encümenin göstereceği lüzum ve Vilâyet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisinin kararı ile vilayetin tasvibi üzerine mücâvir birkaç köy veya mahalle birleşerek bir ilkokul kurabilirler.

Bu konuda köylüler ile encümenler arasında anlaşmazlık çıktığında Vilayet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisinin kararıyla gereği yapılır.

Bir köy veya mahallenin kanunen okul çağına gelen kız çocukları elliyi geçtiği surette ayrıca bir de kız okulu olacaktır.

Kız okulu bulunmayan yerlerde kâbil olduğu derecede ilk okulları kızerkek karışık olur.

Madde 9: İlk okulların öğrenim süresi dört yıldır. İmtihan zamanları Vilayet Maârif-i İbtidâiye Meclisinin kararıyla tayin olunur.

Madde 10: Bir dershânede elliden fazla öğrenci bulunmayacaktır.

Madde 12: İlk okul öğrenimini bitirenlere ilk okul diploması verilir.

Madde 14: Mekteb binası dahilinde misafirhâne, kahvehâne gibi öğrencilerin terbiyesine veya mektebin sağlık durumuna tesir edecek daireler kûşâd olunamaz.Bu yasaklama mektebin yüz metre civarı içinde câridir. Ancak ahvâl-i husûsiye ve zarûriyede meclis idare-i vilayet bu bâbda istisnâî müsâadede bulunabilir.

Madde 15: İlk okullar kurulması gereken arsanın bulunması ve mekte binasının ve muallim ve muallime ve muâvin ve muâvineleri mâişetiyle yapım giderleri ve icar bedeli ve bunların onarımı ve kız okulunun öğretim ihtiyaçlarının bulunması ve yenilenmesi dershânelerin ısınma ve tenvîri, hademe ücretleri köy ve mahalle ahâlisinin zimmetine ait zorunlu giderlerdendir.

Köy veya mahallenin bağlı olduğu kaza veya liva yahut vilayet mecalis-i idareleri bu maarif vergisini aşar vergisiyle uygun olmak üzere aşar defterleri mucibince mükelleflere dağıtır. Ticaret ve sanat ile meşgul olanlara ise gelir vergilerine göre dağıtılır.

Madde 22: Vilayet maarif müdür ve müfettişlerinin ve ilköğretim meclislerinin istek ve müracaatı üzerine her sene mektep binalarının mevcut olmamasından veya öğretmenlerin kafi gelmemesinden dolayı nerelerde bu kanûnun öğretim mecburiyeti hakkındaki hükümlerinin uygulanamayacağı, Maârif Nezâreti tarafından çıkarılacak bir kararnâme ile tayin olunacaktır.[115]

3. MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYE DERS MÜFREDATI

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin 1329/1911 yılında ibtidâî mekteplerinin ders müfredatını yayımlamıştır. Buna göre ibtidâî mekteplerin altı senelik öğrenim süresi olduğu görülmektedir. Seneler kendi içinde "devre-i ûlâ, devre-i mütevassıta ve devre-i âliye" şeklinde üç gruba ayrılmış; her devre iki sınıftan oluşturulmuştur. Ders süreleri kırk dakikadır. Müfredât programına göre yaşlar devrelere şu şekilde ayrılmış:

- 7-8 yaşları "devre-i ibtidâiye"
- 9-10 yaşları "devre-i mutavassıta"
- 11-12 yaşları "devre-i âliye"

Çocuk 12 yaşına geldiğinde okulu bitirememişse ve ailesi de istiyorsa, belirli gün ve saatlerde okula gelmesi zorunlu tutulur, geri kalan zamanlarda serbest bırakılırdı. Öğretim yaşını geçmiş kız ve erkek çocukları için haftada iki saat 'dürûs-ı mütemmime' açılırdı. Sınıflara ilahi ve marşlar söyleyerek girilir. 'Gına' dersinde de dua, salavât-ı şerife ve ilahiler öğretilirdi. Beden eğitimi sabah ve öğle derslerden sonra yapılırdı.[116]

[115] *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*.
[116] *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı: Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus* (İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1329); *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus* (İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1332).

Mekâtib-i ibtidâîde okutulacak dersler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 9: Erkek Numune Mekteplerinin Ders Cetveli[117]						
DERSLER İSMİ	**Devre-i Ûlâ**		**Devre-i Mütevassıta**		**Devre-i Âliye**	
	1. Sınıf	**2. Sınıf**	**1. Sınıf**	**2. Sınıf**	**1. Sınıf**	**2. Sınıf**
Elif-bâ ve Eczâ-yı Şerife	6	3	-	-	-	-
Kur'ân-ı Kerim ve Malumat-ı Diniye	1	1	3	3	2	2
Musâhabât-ı Ahlâkiye (Tarihiye, sıhhiye ve medeniye)	3	2	1	1	1	1
Kıraat (Ezber, inşâd, tarihi temsiller)	4	4	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Yazı (Sülüs ve rika)	-	-	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	1	1	1	2	2
Tahrir	-	1	1	1	2	2
Tarih	-	1	2	2	2	2
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap (Matematik)	4	2	2	2	2	2
Hendese (Geometri)	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri	3	1	1	1	1	1
Ziraat	2	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1	1
El İşleri	4	2	2	2	2	2
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Talimi	1	1	1	1	1	1
Oyun	Her teneffüste ve terbiyevi tenezzühler arasında.					
Nişan	Terbiye-i bedeniye dersleri arasında.					
Musiki (Gına ve bazı musiki aletleri)	1	1	1	1	1	1
Lisan-ı Ecnebi	-	6	6	6	6	6
Toplam	**30**	**30**	**30**	**30**	**30**	**30**

Bu dönemde okutulan derslere bakıldığında yoğun bir programın olduğu görülmektedir. Dersler arasında özellikle uygulamalı olanları dikkat çekmektedir. Sadece teoride değil işin uygulamasına da önem verildiği söylenebilir. Bir ve iki muallimli ibtidâî mekteplerinde bunlara ilaveten ayrıca bir de "vazifeler" adı altında, normal derslerin haricinde uygulamaların yaptırılacağından bahsedilmektedir.[118]

Resmi ders programlarının yanında mekteplerde uygulanan derslere de bakmakta fayda bulunmaktadır. Zira resmiyette ilan edilen dersler uygulama aşamasına geçince ortaya farklı tablolar çıkabiliyor. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nde Maarif

[117] *Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, 22.
[118] *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı: Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*. Numara 1.

Nezareti'nin Tedrisat-ı İbtidâiye Kalemi'nde incelediğimiz arşiv belgelerinde yukarıda verilen ders müfredatında belirtilenden farklı derslerin de o dönemlerde okutulmuş olduğunu görmekteyiz. Belgelerden anlaşıldığı üzere okutulan dersler şehirlere göre de değişiklik arz etmektedir. Örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Erzurum vilayet-i celîlesine tâbi, Pasinler kasabası dahilinde kâin Gönen karyesi Mekteb-i İbtidâî muallim ve şakirdânının devam ve adem-i devamlarını mübeyyen cetveldeki dersler sınıflara göre şu şekilde kayıtlara geçmiştir:

- **Birinci sınıf:** Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Tarih-i Osmanî, Rehnümâ-yı Ahlâk, Kırâat hocası, İlm-i hesap, Malumât-ı sıhhiye ve ziraiye, İmlâ vazifesi, Talim-i Farisî, Arabîden bina, Mebâdi-i coğrafya, Muhtasar ilm-i hâl, Sarf-ı Osmanî, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülüs.
- **İkinci sınıf:** Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Emsile, Ahlâk, Rik'a hattı, Hesap, Malumat-ı mücmele-i zirâiye, İkinci ilm-i hâl, İmlâ vazifesi, Talim-i Fârisî, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülüs, Tarih-i Osmanî.
- **Üçüncü sınıf:** Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, İlk ilm-i hâl, Küçük amel, Hesap, İlk kırâat, İmlâ vazifesi, Emsile, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülüs.
- **Hazırlık (mülazimîn):** Elif-bâ-yı Osmanî, İmlâ vazifesi, Hesap, Kur'ân-ı Kerim, Amme cüzü, Tebâreke cüzü, İlk kırâat, Hüsn-i Hat.[119]

Yukarıdaki belgeye bakarak o dönemde Mekâtib-i İbtidâî'de hazırlık sınıflarının mevcut olduğu da söylenebilir.

Kız okullarında da dersler farklılık göstermektedir. Manastır vilayetinin Emirçeli mahallesinde vaki Eğri Değirmen Kız Mekteb-i İbtidâîsi'nde, ikinci sınıfın 1324 ders senesi genel imtihan cetvelinde gösterilen dersler şunlardır:

İkinci sınıf: Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Ulûm-ı diniye, Kırâat, İmlâ, Hesap, Hüsn-ü hat, El hüneri.[120]

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre aynı dönemlerde Rüşdiye mekteplerinin ders müfredatı Mekâtib-i İbtidâî'ninki ile benzerlik arz etmektedir. Karaman kazası

[119] BOA. Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi, Dosya no:187, Gömlek no:35, 1325-M-29. Ayrıca bkz. BOA. MF.İBT. 204/70, 1326-S-10.
[120] BOA. MF.İBT. 219/10, 1326.

Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin 1323 senesinde yapılan genel imtihan cetvelinde gösterilen dersleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- **Birinci sene:** Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, Arabî, Hesap, Coğrafya, Lisan-ı Osmanî, Kırâat-ı fenniye, Ahlâk, Hutût-ı mütenevvia.
- **İkinci sene:** Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, Arabî, Farisî, Hesap, Coğrafya, İlm-i ahlâk, Lisan-ı Osmanî, Tarih-i İslâm, Malumat-ı zirâiye, Hutût-ı mütenevvia.
- **Üçüncü sene:** Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, İlm-i ahlâk, Lisan-i Osmanî, Arabî, Farisî, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, Hıfzısıhha, Malumat-ı zirâiye, Hutût-ı mütenevvia.[121]

Rüşdiyelerde okutulan dersler de bölgeler arasında farklılık gösteriyor.[122]

4. MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYEDE OKUTULAN DERS KİTAPLARINDA DİN ÖĞRETİMİ

İlk mekteplerde çocukların din eğitimi ve öğretimi ile ilgili Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme'de açıklamalar bulunmaktadır. Talimatnâme'ye göre öğrencilere din eğitimi ve dinî bilgiler vermek maksadıyla zamanından önce çocukların anlayamayacağı bir takım dinî tarifler ve cümleler öğretmek ağır gelmektedir. Dinî bilgilerin talebelerin anlayış derecelerine ve kabiliyetlerine uygun olan konuları açık ve net bir dille anlatılmalıdır. Bu anlatımlar onlarda hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak tarzda olmalıdır.

Okulun, çocukların manevi duygularına tesir edecek bir yerinde aydınlık, havadar ve temiz bir odasının mescit yapılması söylenmektedir. Bu mescit içinde çocukların dinî ve bedenî hislerini harekete geçirmesi ve canlı tutması için güzel sesli bir kimsenin ezan ve Kur'ân-ı Kerîm okuması, peygamber efendimize salavât-ı şerifeler getirmesi ve ilâhiler okunması tavsiye edilmektedir. Öğrencilere mescide zorla değil kendi rıza ve temayülleri doğrultusunda girecek dinî terbiye verilmesi lazım gelmektedir.

Derslerde çocuklara Allah Teâlâ'nın kudretini ve azametini isbat eden nesneler ve olaylar gösterilmeli ve bunlar üzerinde düşündürülmelidir. Başta peygamber efendimiz

[121] BOA. MF.İBT. 204/56, 1326-S-9. Ayrıca bkz. BOA. MF.İBT. 204/72, 1326-S-10.
[122] BOA. MF.İBT. 187/29, 1325-M-28 ve 187/30, 1325-M-28.

olmak üzere İslâm'ın yayılması ve yükselmesi için medeniyet ve insanlık için yaşadıkları olaylardan ve yaptıkları eserlerden bahsedilmelidir.

İslâmiyet'in medeniyete sunduğu ve insan hakları hususundaki hürriyet, adalet, birlik ve beraberlik gibi emirleri çocuklara anlatılmalı ve devamlı bu konular üzerinde durulmalıdır. Dinin ilerlemeye ve yenilenmeye hiçbir zaman mani olmadığı derslerde sürekli anlatılmalıdır. Din hissinin taassup şekline dönüşmemesine yani daima ahlâkî ve içtimâî özelliğini muhafaza ederek başka dinlerin mensuplarına saldırmamasına dikkat edilmelidir.[123][124]

İbtidâî mekteplerde muallimlik yapacakları yetiştiren Dârulmuallimîn-i İbtidâi'lerde de Kur'ân-ı Kerîm ile malumat-ı diniye dersleri okutulmaktadır. Dört senelik bu okullarda senelere göre zikredilen derslerin içeriği şu şekildedir:

Birinci sene haftada bir ders Kur'ân-ı Kerîm, iki ders malumat-ı diniye okutulmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm dersiyle birlikte tecvit dersinin ilgili konuları verilmektedir. Bu konular öğretilirken bilgilerin yanında uygulamaları da gösterilmektedir.

Malumat-ı diniye derslerinin konusu ise İslâm'ın şartları, dinde sorumlu kimselerin davranışları, fıkıh ilminin tarifi, dört mezhep ve imamları hakkında özet bilgilerden oluşmaktadır.

Malumat-ı diniye dersinin içeriğine bakıldığında günümüzdeki imam hatip okullarının fıkıh dersinden daha zengindir. İçerik ilm-i hâl kitaplarıyla benzeşmektedir. Bu konular bir Müslümanın bilmesi ve uygulaması gereken önemli mevzulardır.

Birinci sınıfta malumat-ı diniye dersinde şu konular vardır: Suların temizliği ve hükmü; abdestin farz, vacib, sünnet, mendub, mekruhları, abdesti bozulan kişinin durumu, gusül ve teyemmüm ile ilgili meseleler, özür sahibinin durumu, istinca, namazın manası, hikmeti ve dindeki yeri, Cuma namazı ve farz olmasının hikmeti.[125]

İkinci sene ise malumat-ı diniye dersi haftada bir saate iniyor, Kur'ânı Kerîm ise yine bir saattir.

---

[123] *Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye*, 63-64.
[124] Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatname, s.63-64.
[125] *Dârulmuallimîn-i İbtidâîlere Mahsus Müfredat Programı* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330), 6-7.

Malumat-ı diniye dersinde bu senenin konuları şunlardır: Orucun tarifi, farz olmasının hikmeti ve oruç ile ilgili diğer meseleler, haccın hikmeti, farzları, vacibleri, zekatın farzları, hikmetleri ve fıtır sadakası.[126]

Üçüncü seneye gelince Kur'ân-ı Kerîm dersinin olmadığı görülmektedir. Malumat-ı diniye dersi ikinci sınıftaki gibi haftada bir saattir. Bu senenin konuları ise şunlardır: Tevhid ilmi, nikah, boşanma, süt anneliği ve sosyal haklar oluşturmaktadır. Tevhid ilminin tarifi, gayesi ve bölümleri, Allah'ı akıl ile isbat, icmalî ve tafsilî îmân, Allah' imanın tarifi ve sıfatı, insanlığın saadetini temin için peygamber göndermenin gerekliliği, peygamberlerin sıfatları, mucize ve vahyin tarifi, peygamber efendimizin peygamberliğinin isbatı ve son peygamber olduğunun aklî ve dînî delilleri, îmânın altı şartının izahı yapılmaktadır.

Bu dersin sosyal haklar bahsinde ise hukuk ile dinin karşılaştırmalı anlatımı ve çocuk, eş, akraba, komşu, Müslüman, vatan ve insan hakları konuları vardır.

Dördüncü seneye gelindiğinde malumat-ı diniye dersinin aynı şekilde haftada bir saat okutulduğu görülmektedir. Bu dersin tamamında peygamber efendimizin hayatı doğum öncesinden başlayarak anlatılmaktadır.[127]

Görüldüğü gibi ilk mekteplere hocalık yapacak olanların okudukları din dersi, içeriği zengin bir şekilde hazırlanmıştır. Din bir kültür olarak okutulmamaktadır. İbadet ile ilgili kısımlarda sadece farzları anlatılmamakta, bunun yanında vacibleri, sünnetleri, müstehabları ve mekruhları da işlenmektedir. Bu sayede din hayatın dışında değil içinde tutulmaktadır. İnsanların kendi leh ve aleyhte olan hususlar derste verilmektedir. Peygamberimizin hayatı da ayrıntılara yer verilerek bu derste mevcuttur.

İbtidâî mekteplerde okutulan derslerin içeriğine talimatlarda yer verilen şekliyle değinilmiştir. Bundan sonraki kısımda mekteplerde din derslerinde okutulan kitapların içeriği üzerinden nasıl bir din eğitimi ve öğretiminin verildiği konusu ele alınmıştır. Konuyu ders kitaplarından hareketle işlememizin sebebi resmi programlarda verilen içerikle gerçek hayatta uygulanan içeriğin ne kadar benzer olduğunu görmektir. Ders kitaplarında konuların içeriği öğrencilere doğrudan aktarılmaktadır. Bu açıdan

[126] *Dârulmuallimîn-i İbtidâîlere Mahsus Müfredat Programı*, 7-8.
[127] *Dârulmuallimîn-i İbtidâîlere Mahsus Müfredat Programı*, 9.

bakıldığında resmi ders programlarında verilen ana temaların, öğrencilere doğrudan ulaşan ders kitapları vesilesi ile nasıl şekillendiği de görülmüş olacağı kanaatindeyiz.

Din eğitimi ve öğretiminin nasıl verildiğinin izini sürmek için seçtiğimiz ders kitaplarını üç grupta sınıflandırabiliriz. İlk grupta din eğitiminin doğrudan bilgisinin verildiği malumât-ı diniye ve ilmihâl kitapları seçilmiştir. İkinci grupta din eğitiminin önemli bir parçası olan ahlâk konusunu içeren kitaplar seçilmiştir. Din eğitiminin amacı nedir diye bir soru sorulsa ilk verilecek cevaplardan birisi şüphesiz güzel ahlâk sahibi kişilik özelliği kazandırmaktır. Ahlâk dersinin ya da ahlâk kitaplarının amacı da bu değil midir? Dolayısıyla ahlâk kitaplarında din eğitiminin nasıl işlendiğini görmek bakımından bu tasnif oluşturulmuştur.

Ders kitaplarının üçüncü grubunda ise yukarıdaki iki tasnife girmeyen eserler seçilmiştir. Bunun sebebi ise din eğitimi ve öğretimi sadece bu isimdeki derslerde veya kitaplarda verilmez. Bunlar sadece işin bir anlamda görünen kısmıdır. Eğitim bilimi diliyle söyleyecek olursak işin resmi program kısmıdır. Ancak programlar arasında bir de örtük program[128] vardır. Bu kavramı ödünç kullanarak ulûm-ı diniye ya da ahlâk kitaplarının konularını bunların haricinde içeren diğer ders kitapları da din eğitimine katkıda bulunabilir. Burada şunu belirtmemiz gerekir ki bahsedilen katkı olumlu ve iyi yönde olabileceği gibi olumsuz ve aksi yönde de olabilir.

4.1. MALUMÂT-I DÎNİYE VE İLMİHÂL KİTAPLARI

Ulûm-ı diniye, yukarıda zikredilen ders programlarında görüldüğü üzere ibtidâî mekteplerinin dersleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Satı Bey, ilk mekteplerin aynı zamanda dinî eğitimi de kapsadığını söylemektedir.[129] Buna rağmen okullardaki dinî eğitimden, çocuklar yeteri kadar faydalanamamaktadır. Kendilerinde var olan bilgiler ailelerinin verdiği kadar olmaktadır. Bazı aileler ise yeterince dinini yaşayamamaktadır.

Mekteplerdeki bu durumu sorgulayan Satı Bey sorunun, öğretmenlerin bilgisizliğinde değil, fakat öğretimdeki metotsuzluktan ve yanlışlıktan ileri geldiğini söylemektedir. İlmihâl kitaplarının daha giriş cümlelerinin, çocuğun anlayışı ve kavrayışının üstünde bir dille yazılı olması da öğrencilerin anlamasını zorlaştırmaktadır.

[128] "Örtük program" kavramı için bkz. Ali Arslan ve Cevat Eker, ed., *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 3. Basım (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 7-8.
[129] Satı, "İlmihâl Nasıl Öğretilmelidir?", *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 1, sy 7 (1326): 11.

Onlar bu cümleleri unutmak üzere ezberlemektedir. Satı Bey, ilmihâl öğretiminde diğer derslerin öğretim metotlarına uygun şekilde hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu dersi çocukların anlayışına indirerek somuttan soyuta gitmek gerekmektedir. İlkokul çocuklarına iman bölümünde, başlangıç olarak öğretilecek konular şunlardır: Allah Teâlâ'nın rabliği, Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliği ve ahiretin varlığı. Bu konularda şart, rükün, sıfat gibi kısımlar öğrencilerin anlamayacağı hususlardır. Allah Teâlâ'nın varlığı, öğrencilere çevrelerinde gördükleri nesnelerden ve olaylardan hareketle bir yaratıcının mevcudiyetine delil getirilerek anlatılmalıdır. Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları yalnızca eserleri ile anlatılmalı ve bu sıfatların ismini söylemekten kaçınılmalıdır. Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliği de onun, çocukların en çok hoşlarına giden ve kalplerine tesir eden kıssaları anlatılarak öğretilmelidir.[130]

Amele dair öğretimde, ilk önce uygulamayı tavsiye etmektedir. Mesela abdestin nasıl alındığını, namazın nasıl kılındığını bilfiil göstermek gerekmektedir. Konu iyice çocuklar tarafından kavrandıktan sonra bilgiler verilmesi icap eder. Satı Bey, malumat verilirken tedricî yöntemi tavsiye etmektedir. Temsillerle verilen imanî ve amelî konuların farzları, vacipleri, sünnetleri, müstehabları ve haramları ayrılmalıdır. Konuya bunları tarif ederek başlanmamalıdır. İlk önce bunların sonuçları gösterilmelidir. Örneğin, "Her Müslüman oruç tutmaya mecburdur. Tutmayan kişi günaha girmiş olur. Fakat bununla da kalmaz, oruç tutmak lazım değildir, derse kafir olur, dinden çıkar", "abdest alırken yüzünü yıkamalı, eğer unutup da yıkamazsa abdest boşa gider, yeniden alması gerekir" ve "abdest alırken ağız ve burnunu yıkamalı, yıkamazsa abdest boşa gitmez, fakat yıkayan sevap kazanır." gibi bilgiler verilmelidir. Bu şekilde değişik fiillerdeki farklar gösterildikten sonra bunlar tasnif edilerek, "Hani bazı şeyler söylemiştik ki insan onları inkar ederse kafir olur. İşte böyle olan şeylere farz derler." türünde tarifler yapılmalıdır. Sonra farz ile vacip arasındaki farkı göstererek, birinciler arasındaki emrin katî, ikinciler hakkındakinin ise zannî olduğu söylenmelidir.[131]

Satı Bey bu şekilde tedricî ve parçalardan bütüne ulaşma yani tümevarım yönteminin takip edilmesi halinde çocukların zihnine temelli ve köklü bir din eğitiminin verileceğini söylemektedir. Bu usule kaşı çıkanlara da bir hadis ile cevap vermektedir: "İnsanlar akılları ölçüsünde hitap ediniz."

---

[130] Satı, 12-13.
[131] Satı, 13.

Günümüzde tartışılan bir konu olan din eğitimi ve öğretiminin nasıl ve ne şekilde verileceği meselesi, II. Meşrutiyet döneminde de gündemdedir. Konu dönemin ilmî dergilerinde de dile getirilmektedir. Bu noktada Âlimcan el-İdrisî'nin Sırât-ı Müstakim'de çıkan bir makalesi örnek gösterilebilir.[132] Âlimcan, öğrencilerin ulûm-ı diniye derslerini okuduğu halde mezun olduktan sonra dinden ve dinî bilgilerden habersiz olduklarından yakınmaktadır. Buna sebep olarak mekteplerde gösterilen ulûm-ı diniye mevzularının peygamberler tarihî ve şahsî vazifelerden ibadet konusu ile sınırlı kalması gösterilmektedir. Halbuki bu dersin vicdanî ve sosyal vazifeler kısmı da vardır. Âlimcan burada, namaz ve oruç gibi şahsî ibadetlerden kazanılan sevaptan daha çoğunun müjdelendiği ve sosyal ilişkilerin artırılmasının tavsiye edildiği hadislerden örnekler vermektedir. Bu hadisleri mekteb hocalarının bilmediğini veya derslerde dile getirmediğini söylemektedir. Bu bölümler ihmal edilip, İslâmiyet yalnız namaz kılıp oruç tutmak olarak gösterilmektedir. Ulûm-ı diniye dersleri bu şekliyle kabul edildiği takdirde mektepler ikiye ayrılmış olacaktır. Çünkü tarih, coğrafya, fizik, kimya ve matematik derslerini okumak suretiyle aklını sağlamlaştırarak ve malumatını genişleterek muhakemeye alışmış olan öğrenciler, kırk beş sayfalık şahsî ibadetleri içeren konuları "malumat-ı âliye-i diniye" diye kabul edemezler. Onlar muhakemeli bir peygamberler tarihi, delil ile isbat edilmiş ve inandırıcı dinî makaleler isterler. Yazar din derslerinin olduğu gibi devam etmesi halinde Osmanlı aydınlarının akıbetini Fransa'dakilere benzeterek, neticenin dinsizlik, dolayısıyla ahlâksızlık olacağı kanaatindedir.

Bu noktada, Yahya Afifî'nin görüşlerini vermek yerinde olacaktır. Afifî, Âlimcan el-İdrisî'den on altı sene sonra yazdığı "Mekteplerde Ulûm-ı Diniye" başlıklı makalesinde[133] o dönemde yeniden hazırlanan İlk Tedrisât Programı'na göre maârif-i diniyenin iflas etmek üzere olduğunu gösteren alametler üstünde durmaktadır. Yeni program çocukları ulûm-ı diniye tahsilinden geri bırakmaktadır. Ulûm-ı diniye, programda "Kur'ân ve din dersleri" ismi ile geçmektedir. Haftalık ders miktarı iki saat, süresi ise 40 dakika olarak açıklanmakta ve herhangi bir ders kitabı da belirlenmemektedir. Yazar, o dönemdeki bir bakanın sözüne de yer vermektedir. Bakan, 'ölü zamanlar arasında en çok acıdığım, ulûm-ı diniye uğrunda boşa harcanan saatlerdir...'

[132] Âlimcan el-İdrisî, "Mekteplerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı I", *Sırât-ı Müstakim*, sy 171 (1327): 227-28.
[133] Yahya Afifî, "Mekteplerde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı I", *Sırât-ı Müstakim* 24, sy 616 (1343): 280-81.

demektedir.[134] Afifî, II. Meşrutiyet'in başlarından beri maârif nâzırlığında bulunanların yegane maârif politikalarının ulûm-ı diniye derslerini seneden seneye azaltmak, sonunda ise tamamen kaldırmak olduğunu söylemektedir. Afifî'nin bu öngörüsü maalesef 1930'lu yılların başında Müslüman bir ülkede gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Âlimcan el-İdrisî birincinin devamı olan ikinci makalesinde[135] ulûm-ı diniye derslerinin daha sağlıklı verilmesinde, nitelikli öğretmenlerin bulunup getirilmesi ve ders kitaplarının yeniden düzenlenerek hazırlanması gerektiğini sunmaktadır. Okullarda okutulan din dersi kitaplarının sönük ve ilkel tarzda olduğunu ve hiçbirinin İslâm'ın yüce hakikatlerini ihtiva etmediğini söylemekte ve İslâm'ın gerçeklerini içeren klasik kitapların yazılmasını tavsiye etmektedir.[136]

Âlimcan el-İdrisî'nin açtığı tartışmaya Sırât-ı Müstakim yazarlarından A. N. de, "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedris ve Telkini"[137] başlıklı üç seri makale ile katılmaktadır. İlk yazısında makalenin başlığındaki 'usûl' (üslup, metot) kelimesini tarif etmekte ve çeşitlerini açıklamaktadır. Eğitim ve öğretimde iki üslubun öne çıktığını söylemektedir: Üslub-ı ta'lîlî (tümdengelim) ve üslub-ı istikrâî (tümevarım).[138]

Yazar her öğretmenin, öğrencilerine bildiklerini anlatma ve izah tarzına öğretim metodu demektedir. Bu metotları üç temele indirgemektedir: Takrirî, soru cevap ve karışık metot. Takrir usûlünün rüşdiye, sultanî ve dârulfünûnlarda uygun olacağını fakat ilkokullar için uygun olmayacağı kanaatindedir. Bu metot çocukları kayıtsız ve âtıl bir hale getirmektedir. Küçük öğrencilere, bütün melekelerini harekete geçirecek, merak ve araştırma hissini uyandıracak hareketli dersler lazımdır. Mekteblerin görevi, çocukların dimağlarını kullanılmayacak bir malumat kabı haline getirmek değil, fakat bütün eğitim ve öğretimi bedenî, fikrî ve ahlâkî eğitime yardımcı olacak sağlıklı bir surette yürütmekle sağlam beyinler, hür ve işlevsel fikirler, kuvvetli ve nezih huylar yetiştirmektir.[139]

---

[134] Yahya Afifî, 281.
[135] Âlimcan el-İdrisî, "Mekteplerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı II", *Sırât-ı Müstakim*, sy 173 (1327): 259-60.
[136] Âlimcan el-İdrisî, 260.
[137] A. N., "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini I", *Sırât-ı Müstakim*, sy 172 (1327): 248-50.
[138] Terimlerin anlamı için bkz. Özcan Demirel, *Eğitim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Usem Yayınları, 1993), 94; Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB, 2000), 1085-86.
[139] A. N., "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini II", *Sırât-ı Müstakim*, sy 173 (1327): 260-63.

Yazar, ilm-i hâl öğretiminde sadece takrir usûlünün kullanılmasının zararlı sonuçlar doğuracağı kanaatindedir. Bu üslubun özellikle, îmân öğretiminde gaye olan 'yakîn'i kavratabilecek bir mahiyette olmadığı kanaatindedir. Makalede, mekteplerin eğitim ve öğretimde bu üç yöntemden hiçbirini kullanmadığından, bununla birlikte herhangi bir usûlünün de olmadığından yakınılmaktadır. Okullardaki derslerden hepsinin usulsüz bir şekilde verildiği ve bu derslerden ulûm-ı diniye dersinin en yöntemsizi olduğu söylenilmektedir. "Ulûhiyet, nübüvvet ve meâd" gibi dinin temelini teşkil eden konular çocuklara bir akîde gibi telkin ve onların manevî ihtiyaçlarını tatmin şeklinde değil, fakat bir anane gibi hikaye ve nakil tarzında verilmektedir. Bu dersleri veren hocalar, ebeveynlerinden aldıkları dînî telkinlerin üzerine ilave bir bilgi koymadan öğrencilerin karşısına geldikleri söylenmektedir. Ulûm-ı diniye hocaları çocukların sorduğu, 'Allah nasıldır? Niçin Allah vardır? Gözle görülmeyen var olur mu?' veya 'Peygamber ne demektir? Biz niçin peygamber olamıyoruz? Peygamber olmasa, insan aklıyla onun söylediği şeyleri bulamaz mı? gibi soruları yöneltmesine müsaade etmemekte ve buna zemin de oluşturmamaktadırlar. Çocuklarda soyut düşünce henüz gelişmediği için somut düşüncelerden yola çıkılarak îmânî meseleler anlatılabilir. 'Allah' kelimesi öğretildikten sonra çocuk, diğer kelimelerde olduğu gibi bu kelimenin de dışarıdaki tezahürünü araştırmaya yönelir. Araştırma, çocuğun aklına konu ile alakalı bir çok soru getirir. Bu noktada devreye giren hoca, kendi kabiliyetini öğrencinin anlayış seviyesine indirerek onun sorularını cevaplar ve görevini yerine getirmiş olur. İşin bu boyutunda hocaya empati yapması tavsiye edilir.[140]

Yazar, Allah Teâlâ'nın zâtî ve sübûtî sıfatları, tarifleriyle birlikte ezberletilirse, bir zaman sonra bunların çocuklar tarafından unutulacağını ve sorulduğu zaman hatırlanamayacağını söylemektedir. Bunun yerine çocuklara 'Cenâb-ı Hakk diri midir? Bizim gibi O da bir yerde oturur mu, görür mü? Şeklinde sorular yöneltilmesini tavsiye etmektedir. Çocuğun bir an durakladıktan sonra, lafızlardan yararlanarak cevap vermeye başlayacağı kanaatindedir. Sonuç olarak, iman öğretiminde tek başına takrir usûlünün kullanılmamasını, bunun yanında anlamaksızın yapılan ezberciliğin de terk edilmesini, yerlerine ise soru cevap metodu ve karışık metodun tercih edilmesini tavsiye etmektedir.[141]

[140] A. N., "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini III", *Sırât-ı Müstakim*, sy 174 (1327): 277.
[141] A. N., "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini III".

Ulûm-ı diniyenin mekteplerde öğretimine ilişkin dönemin aydınlarının açıklamalarından sonra ders kitaplarındaki içeriklere geçebiliriz.

4.1.1. Muvazzah Malumât-ı Diniye

İbtidâî mekteplerinde ulûm-ı diniye derslerinde okutulan kitaplardan birisi Muvazzah Malumât-ı Diniye[142] kitabıdır. Kitabın girişinde yazar, eseri ile ilgili bilgiler vermektedir. Anlatımının gayet açık ve sade bir dille yapıldığını söylemektedir. Kaynak olarak İslâm'ın muteber kitaplarını, rehber olarak yirmi senelik öğretim tecrübesini, maksat olarak ise vatan evladına hizmeti göstermektedir.

Kitaba âdet olduğu üzere besmele, hamdele ve salvele ile başlanmaktadır. İlk konu itikat ve ameldir. Bu bahisler sade, anlaşılır, net ve kısa cümlelerle izah edilmektedir.[143]

Bir sonraki derste oruç bahsi vardır. Burada bir kimsenin Ramazan ayında, gündüz bir topluluğun içinde alenen yiyip içen kimsenin ülu'l-emr olan kişi tarafından katl emri verileceği söylenmektedir.[144] "İzahat" başlığı altında konuların ayrıntılarına inilmektedir.

Kitabın diğer konularını şu şekilde sıralanabilir: İtikat ve amel, oruç, orucun farziyeti ve ehemmiyeti, oruç nasıl tutulur? Orucu bozan şeyler, kefareti sıyam, sadaka-i fıtr, kurban, oruç nasıl kaza olunur? İtikaf, zekat, zekatın farziyet ve ehemmiyeti, zekatın şartı, zekat-ı nukud, koyun, deve gibi hayvanat için verilecek zekat, hac, haccın farziyet ve ehemmiyeti, ihram, tavaf-ı Kabe-i muazzama, sa'y, vukuf ve ef'âl-i hac, ziyaret-i ravza-i nebevi, siyer-i enbiya-i ızamdan: Hz. Adem, Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Musa, Hz. İsa aleyhim ve alâ nebiyyinâ essalâtü ve's-selâm. Kitap, 88 sayfadan müteşekkil olup anlatımı sadedir. Konular anlatılırken şekil, şema ve tablo gibi unsurlar kullanılmamıştır. Sunum kısa tutulmuştur.

4.1.2. Amelî Malumât-ı Diniye

Burada örneğini vereceğimiz bir diğer kitapta Hafız Nuri'ye ait olan Amelî Malumât-ı Diniye kitabıdır.[145] Bu eser, ilk mekteplerin birinci sınıfında okutulmaktadır.

---

[142] Muallim Erşed, *Muvazzah Malumat-ı Diniye* (İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333).
[143] Muallim Erşed, 4-5.
[144] Muallim Erşed, 8.
[145] Hafız Nuri, *Amelî Malumat-ı Diniye* (Dersaâdet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332).

Bu kitaba da geleneğimizin önemli bir adeti olan besmele, hamdele ve salvele ile başlanmıştır.

Kitabın konuları ana başlıklarıyla şunlardır: Kelime-i tevhid ve kelime-i şehadet, Hâlik-i Teâlâ, Nebiyyi zî şan, Kurân-ı Kerim, abdest ve namaz, oruç (Ramazan-ı şerif münasebetiyle), hac (kurban bayramı münasebetiyle), zekat.

Kitap otuz iki sayfadan oluşmaktadır. Kullanılan dil açık, sade ve anlaşılırdır. Konular kısa açıklamalar şeklindedir. Cümleler, çocukların sıkılmayacağı şekilde aralıklıdır. Bir sayfada en fazla on üç satır bulunmaktadır. Konular anlatılırken seçilen yöntem dikkat çekicidir. Konu başlıkları dört satır uzunluğunda ve büyük rik'a hattıyla koyu bir şekilde yazılmıştır.

Kelime-i tevhid konusunun sunuluşu burada örnek olarak verilebilir. 'Allah' lafzı ilk sayfanın üstünde büyük rik'a hattıyla yazılıdır. Lafza-i celâl ile başlayan birer satırlık cümlelerle konuya şu şekilde giriş yapılmaktadır:

Allah, seni ve beni yoktan yaratanın ismidir.

Allah, insanları yarattığı gibi hayvanları, dağları, denizleri, ayı ve güneşi de yaratmıştır.

Allah, yer ile gök ve bunların içinde bulunan bütün şeyleri yaratandır.

Allah, istediğini yaratmakta ve yapmakta serbesttir.

Allah, yarattığı şeylerde kimsenin yardımına muhtaç değildir.[146]

Konu bu şekilde kısa ve tek satırlık cümlelerle bitmektedir. Daha sonra "vazife" denilen kısım vardır ki burada konu ile alakalı sorular sorulmaktadır. "Vazife"nin ardından "mükâleme-i diniye" denilen başka bir bölüm bulunmaktadır. Burada hoca ile öğrenciye ait diyaloglar vardır. Bu diyalog aşağıdaki tarzdadır.

- Muallim: Oğlum, biri çıksa da 'Her şey kendiliğinden olur, sen bile kendi kendine dünyaya geldin!' dese inanır mısın?
- Öğrenci: Hayır, muallim efendi! Hiçbir şey kendi kendine olur mu? Hepsini bir yaradan, yapan vardır. Allah'ın yarattıklarından herhangi bir

[146] Hafız Nuri, 4.

şeye baksam onu var eden Var'ı pek çabuk anlıyorum. O'nun birliğine büyüklüğüne inanıyorum. Evvelce böyle düşünmüyordum, efendim.

- Öğrenci: Şimdi Allah'ın yaptığı ve yarattığı şeyleri başkasının yapamayacağına aklım tamamıyla eriyor. Benim küçük aklımla büyük tasavvur ettiğim şeyler, Cenâb-ı Hakk'ın büyüklüğü yanında hiç kalır. Hele bizlere Allah'ın vergisi olan hesaba gelmez şeyleri düşünüyorum da O'nu her şeyden ve herkesten ziyade seviyorum.
- Muallim: Aferin oğlum! Peki Cenâb-ı Hakk da seni seviyor mu, acaba?
- Öğrenci: Seviyor, efendim! Çünkü biz müslümanlar O'nun istediği şeyleri daima yapıyor ve istemediği şeyleri yapmıyoruz. Onun için Cenâb-ı
- Hakk'ın bizi sevdiğine hiç şüphe etmiyorum, efendim![147]

Sayfanın sonunda öğretmenlere çocukların bilgilerini artırmak için bu gibi diyalogların yapılması tavsiye edilmektedir. Kitabın diğer konuları da bu işlenmektedir. Kitapta dikkati çeken bir nokta da resimlere yer verilmesidir.[148]

4.2. MALUMÂT-I MEDENİYE VE AHLÂKİYE KİTAPLARI

Ahlâk ve malumat-ı medeniye dersleri düzenlenirken ve uygulanırken şu hususlar göz önünde bulundurulacak: Bütün derslerde olduğu gibi bu derste de aslî ihtiyaçlar gözetilecek ve Osmanlıların ahlâken ne tür eksiklikleri olduğu tesbit edilecek. Öğretmenlere teslim edilen kız ve erkek çocukların insan hakları yönünden ihtiyaçları belirlenecek. Öğrencilere ne gibi inanç ve düşünce verileceği kararlaştırılacak.[149]

Ahlâk, hesap ve coğrafya dersleri gibi bir iki saate sığabilen ve sınırlı tesirleri olan bir ders değil, fakat hayatın her anına, bütün davranış ve hareketlere şâmil etkenlerden sayılmalıdır. Bunun için ahlâk dersi veren kişi kadar tarih, coğrafya ve Türkçe hocaları vaziyetleri, sözleri ve kıyafetleriyle örnek olurlar. Böyle bir etki altında öğrenciler öğretmenlerini taklit edeceklerdir. İlkokul çağındaki çocuklar geleceği düşünememekte, içinde bulundukları şartların gereğince ve keyfi isteklerine göre hareket etmektedirler. İlk dönemde verilen terbiye, geleceğe hazırlanma ve bir işi gerçekleşmeden önce değerlendirip sonucu tahmin edebilme kabiliyetini vermemektedir. Bu terbiye, kaygısız,

[147] Hafız Nuri, 8-9.
[148] Hafız Nuri, 12-13.
[149] Muallim Cevdet, "Mekâtib-i İbtidâiye Ahlâk ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında", *Tedrisat Mecmuası* 4, sy 25 (1330): 280.

yarına karşı ilgisiz, kendi menfaatlerini düşünemeyen bir nesil yetiştirmektedir. Bu terbiye, 'Türk'ün aklı sonradan gelir' dedirtmektedir. Öğretmenler, böyle bir eğitim anlayışını değiştirmek zorundadır.[150]

4.2.1. Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye

İbtidâî mekteplerinde Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye derslerinde okutulan kitaplardan birisi, Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye[151] isimli kitaptır.

Yazar, kitaba girişte 'Ricâ-yı Mahsus' başlığı altında bir takım isteklerde bulunmaktadır. Daha önce yazdığı, Malumât-ı Medeniye isimli kitabını, çocukların masum kalplerine, vatan ve millet muhabbetlerini doldurmak arzusu ile kaleme aldığını belirtiyor.

Yazar ricayı mahsusta ezber yerine muhakemeyi ön planda tutmaktadır.[152] Dönemin hocalarının kendilerine iletildiği halde eğitimde muhakemeye yer vermediklerinden yakınmaktadır. Ona göre ezber ile anlamak taban tabana zıttır. Hocalar çocuklara iyi bir tahsil ve terbiye vermek isterlerse ki bunların aslî vazifeleridir, çocukların fikir ve muhakemelerini açmağa çalışmalıdır. Doktor Hâzik, medeniyetin güneşinin parladığı diye nitelediği Avrupa ve Amerika memleketlerindeki eğitim usulünün de ezbercilik değil anlamak olduğunu söylüyor. Merkezî tefekkür ve muhakemeyi hakikat olarak sunuyor.

Yazara göre icat, ihtira', tekemmül, hamiyet, vicdan, vatan perverlik, fedakarlık, teşebbüs, cesaret, sebat, şecaat, gibi insanın bütün istidat ve kabiliyetleri, insanlığın bütün hassa ve meziyetleri, bütün şart ve rükünleri hep merkezî tefekkür ve muhakemenin mahsulüdür.[153]

Ahlâk kısmı, on üç dersten müteşekkildir. Birinci dersin başlığı aile. Konuya 'çocuklar' hitabıyla giriş yapılmaktadır. Çocuğun ana babadan meydana geldiğini ve onların tarafından yetiştirildiği söylenir. Bir evde bacı, kardeş, amca, hala beraber oturur ve bunların her birinin belli bir görevi ve sorumlulukları vardır. Sorumluluklarını yerine getirmeyenler büyükler tarafından tektir edilir.

---

[150] Muallim Cevdet, 285.
[151] Doktor Hâzik, *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye* (İstanbul: Jirayir Keteon Matbaası, 1325).
[152] Doktor Hâzik, 4.
[153] Doktor Hâzik, 5.

İkinci derste de ailenin alt kısmı konu edilmiştir.[154] Burada aile içindeki nizama değiniliyor. Yemek vaktinde herkesin sofrada olması, akşam eve herkesin belirlenen vakitte gelmesi gibi kurallara uyulmasının zorunlu olduğu söyleniyor. Burada kanunun ve nizamın önemine vurgu yapılmaktadır. Çocuklara hitaben 'Görüyor musunuz bir evde bile herkesin uymaya zorunlu olduğu bir kanun var!' deniliyor. Bu kanuna uymak herkesin genel vazifesidir, deniliyor.

Hak ve hürriyet ikinci dersin başka bir vurgusudur. Hak kimsenin karışamayacağı şeydir, hürriyet ise hakkı istediği gibi kullanmaktır. Basit bir örnekle bu iki husus çocuklara anlatılmaktadır.[155]

Üçüncü dersin konusu komşu, mahalle, köy, şehirdir. Buraların da bir kanuna ihtiyacı vardır. Yaşayanlar bu kanuna uymak zorundadırlar. Herkesin birbirine karşı ayrı ayrı vazifeleri vardır. Çocukların en mühim vazifeleri iyi işleri yapmak kötü işleri yapmamaktır.

Dördüncü derste vatan millet bahsi vardır. Çocuklara kendi köyleri ve şehirleri ile diğer köy ve şehirler arasında hiçbir fark olmadığı söyleniyor. Diğer şehirler de bir kanuna uyacaktır. Yalnız bir milletin hükmü altında bulunan memleketlerin topraklarının hepsine vatan denir. Bu vatanda sakin olan insanların hepsine millet denir. Bu millet ise Osmanlı milletidir. Bu da Osmanlı kanun ve nizamlarına uyan Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar vs. kavimlerden ibarettir. Din ve mezhep ayrılıkları fark etmez. Osmanlılık birleştirici faktördür. Bütün bu Osmanlılar birbirinin ve vatanın saadet ve terakkîsi için çalışırlar.[156]

Beşinci ders vatan ve milleti sevmekten, onlar için yüksek fikirlerden emeller beslemekten bahsediyor. Vatan eve, millet ise ev halkına benzetiliyor. Bu topraklarda yaşayan herkes, vatanın saadeti ve terakkîsi için elinden geleni yapmağa mecburdur. Onun menfaati için, yapılması gerekeni yapmamak kabahat sayılıyor ve vicdana karşı sorumlu oluyor. Vicdan ise insandaki iyi ile kötüyü birbirinden ayıran ve onu iyilik cihetine götüren bir özelliktir.

Dünya, insanlar ve insanlık altıncı dersin konusunu oluşturuyor. Vatan dünyanın bir parçasıdır. O halde dünya umûmî bir vatandır. Millet de insanlığın bir cüzü

[154] Doktor Hâzik, 7.
[155] Doktor Hâzik, 8.
[156] Doktor Hâzik, 11.

olduğundan insanlıkta umûmî bir millettir, çıkarımı yapılıyor. Bundan sonra çocukların ağzından şu soruyu yöneltiyor yazar: Neden bütün insanlar birleşip bir millet oluşturmuyorlar? Böyle bir durumun mümkün olmasını ilim, fen, medeniyetin terakkîsi sayesinde ileride olacağını söylüyor. Lakin insanlar arasındaki din, millet, dil ihtilafından dolayı şu an için olmayacağı görüşünde.[157]

Din ihtilafının bugün için çoğu milletten kalktığını, insanları birbirine bağlayan şeyin din değil menfaat ve ihtiyaç olduğunu söylüyor. Milliyet ihtilafının, adet ve tabiat bakımından milletlerin birbirine benzemediğinden dolayı henüz kalkmadığını söylüyor. İlim ve fenne burada da vurgu yapıyor yazar. Bu iki unsuru meselelerin çözümünde ön planda tutuyor. Umûmî bir millet oluşması için milletleri memnun edecek bir çok menfaatin olması gerektiğini söylüyor. Yazar dil ihtilafının diğer iki ihtilaftan daha kuvvetli olduğu görüşünde. Terakkî yolunda çok adım atan milletler insanlığa o kadar yaklaşırlar. Bu derste ilme, fenne ve terakkîye vurgu yapılmaktadır.

Yedinci ders teşebbüs ve fedakarlıktır. İnsan kendisi vatanı ve milletinin menfaati ve saadeti için daima teşebbüs ve fedakarlık yapmalıdır. Kişilerin kendi ayakları üzerinde durması gerektiğini ticaret, ziraat ve sanatla meşgul olunmasını, memurluğa tenezzül edilmemesini söylüyor. Burada yazar, memurluğun insanı atalete ve tembelliğe yönelttiğini ve üretime herhangi bir katkı sağlamadığını düşünmektedir. Bunun için memurluk işine hoş bakmamaktadır. O dönemde memurlar tembellikleri ile alay konusu olmuşlardır. Teşebbüs ve fedakarlıkta doğruluk ve iyi niyet ön planda olmalıdır. Ticaretin de hile yapan cezasını hem kanunen hem de vicdanen çeker. Burada vicdan ön plandadır. Çocuklar vicdanlarına ve topluma karşı sorumlu tutulmaktadır. İyi niyet, doğruluk, fedakarlık, teşebbüs en büyük rehberdir deniliyor.

Sekizinci derste mutlâkî, meşrutî, cumhurî idare şekilleri anlatılıyor. İdare i Mutlaka tanımı yapılırken yeriliyor, çağ dışı kabul ediliyor. Meşrutî idare övülüyor ve medeniyet seviyesine ulaşan milletlerin idare şekli olarak vasıflanıyor. Cumhurî idare de meşrutî idare ile benzer kabul ediliyor.[158]

Meşrutî inkılabın tarihçesi dokuzuncu, onuncu, on birinci ve on ikinci derste anlatılmaktadır. Ders, Osman Bey'den başlayarak anlatılmaya başlanmış. Kanunî'ye gelinceye kadar mutlakıyet yönetiminin bir nevi meşrutî sayılabileceğini söylüyor yazar.

[157] Doktor Hâzik, 15.
[158] Doktor Hâzik, 19.

Kanunî'den sonra hükümdarlarda ve çevresinde bir bozulmanın olduğu ve üçyüz sene sürerek padişah üçüncü Selim'e kadar geldiğini belirtiyor. Üçüncü Selim meşrutî idareye geçilmesi taraftarı idi. Lakin buna teşebbüs ettiğinde şehit edilmiştir. Bundan sonra başa gelen padişah Sultan Mahmut'u cesur ve adil olarak niteler. Sultan Mahmut meşrutî idare sistemine geçişte büyük adımlar atmıştır. Daha sonra gelen Sultan Abdülaziz ve Sultan ikinci Abdülhamit'i zalim olarak nitelemektedir. Onları milletin başına gelebilecek en büyük bela olarak görmüştür. Sultan ikinci Abdülhamit'in tahta meşrutiyet sistemini ilan ve o sistem üzere devletin yönetim şeklini devam ettirmeğe geldiği halde meşrutiyeti ilan etmesine rağmen devamını getirmediği için eleştirmektedir. Yazarın Sultan ikinci Abdülhamit'i eleştirileri hakaret mesabesindedir.

Bir sistemden diğerine geçişin kolay olmadığını pek çok canlar vererek topla, tüfekle, kılıçla olduğunu söylüyor. Kitabın son bölümü olan on üçüncü bölümünde meşrutî idarenin getirdiği haklar anlatılmaktadır. Hürriyet, eşitlik ve adalet bu idare tarzının en önemli haklarından sayılmaktadır.

4.2.2. İbtidâîlere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

Malumat-ı ahlâkiye ve medeniye kitaplarından bir örnek de Ali Rıza'ya ait olan, umûm mekâtib-i ibtidâiye üçüncü sınıflarda Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye gösterilebilir.[159] Kitap otuz bir dersten oluşmaktadır. Ahlâka, görgü kurallarına, idare ile ilgili meselelere kadar değişik konular kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Birinci derste ahlâk konusu işlenmektedir. Ahlâkın tanımı çok sade, kısa ve anlaşılır bir şekilde yapılıyor. Kitabın hitap ettiği kesim dokuz yaş civarındaki çocuklardır. Yapılması ve yapılmaması gereken şeyler basit örneklerle anlatılıyor.

Dersler gerek görüldüğünde bölümlere ayrılmış. Her bölüm veya ders sonrası anlatılan kısımlardan sorular yöneltiliyor.

Ahlâkın tanımı şu şekilde yapılmaktadır: Bize yapılacak şeylerle yapılmaması lazım gelen şeyleri ve iyi işlerle kötü işleri öğreten bir ilimdir. İyi işler ve iyi şeyler kişinin kendisine ve başkasına faydalı olanlar ve kişiyi ve başkalarını mutlu edenler olarak tarif edilmektedir.[160]

---

[159] Ali Rıza, *İbtidâîlere Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, Üçüncü Tab'ı (Dersaâdet: Nefâset Matbaası, 1331).
[160] Ali Rıza, 3.

Ahlak konusu dini bilgiler öğreten bir derste değil de konunun içinde insan ilişkileri, ahlâk ile ilgili konular, temizlik, çocuğun anne babasına karşı vazifeleri, devlet idare şekilleri, vergiler vs. bilgileri içeren 'malumât-ı ahlâkiye ve medeniye' başlığı altında toplanmış bir derste ele alınmıştır

Ahlâkın bir hekim gibi olduğu söylenmektedir. Ahlâkın dediğini dinlemek ise hekimin sözünü tutmaya benzetilmektedir. Ahlâka itaat etmek gerektiğinin altı çizilmekte, bu sayede maddi manevi belalardan uzak kalınacağı vurgulanmaktadır.[161]

Gerçekten bahtiyar olmanın başkaları için yaşamakla ve başkalarına yardım etmekle olacağı söylenmektedir. Basit bir örnekle birisinin evi yanarsa ona yadım etmeliyiz ki bizim evimiz yandığında da o bize yardımda bulunsun. Birbirine yardımcı olma konusu bir hikaye ile desteklenmiştir. Burada yazar daha çok faydacı bir ahlâk anlayışı üzerinde durmaktadır.[162] Ancak İslâm ahlâkında bir insan birisine yardımda bulunacaksa bu ileride kendisine fayda sağlayacağı için değil de Allah rızası için yapılması gerekmektedir. Bu yönde bir vurguya kitapta yer verilmemektedir. Bunun yanında kitap boyunca ahlâk bahsi anlatılırken dinden hiçbir şekilde söz edilmemiştir. Ahlâk ile ilgili ayet ve hadislere yer verilmemiş, İslâm ahlâkına değinilmemiştir. İslâm sözcük olarak dahi ahlâk bahsinde geçmemiştir.

Üçüncü derste temizlik konusu işlenmiştir. Bu derste de yine dinî bir vurgu yapılmamıştır. Temiz olmayı ve sıhhatli kalmayı bize ahlâkın öğrettiği söylenmiştir.[163]

Dördüncü derste "hıfzıssıhha" maddesi ele alınıyor. Hıfzıssıhha, kuvvetli olmak usulünü öğreten ilimdir, şeklinde tanımlanıyor. Bu bahiste deniliyor ki hıfzıssıhha iki şeyi tavsiye ediyor: Biri itidal, diğeri de idman. İtidal de ahlâkın en mühim kaidelerindendir, denilir.

Beşinci ve altıncı derslerde hıfzıssıhha başlığı altında içecekler üzerinde durulmuştur. Burada dikkati çeken nokta alkollü içeceklerin zararları üzerinde durulmuş ve bu zararları sebebiyle içilmemesi sonucu çıkarılmıştır. Alkolün dini hükmü, haram oluşu hiçbir şekilde mevzu bahsedilmemiştir.[164]

[161] Ali Rıza, 4-5.
[162] Ali Rıza, 7.
[163] Ali Rıza, 8.
[164] Ali Rıza, 12-13.

Yedinci derste tahsil-i ilimdir. Bu derste deniliyor ki mektebe giden insan hayatta bunun yararını görür. Tahsilin gayesi de iyi vatandaş olmak diye özetlenir.

Sekizinci dersin konusu cesaret ve metanet. Faydalı bir insanın cesur ve metin olduğu söyleniyor. Birkaç örnekle bu iki bahis açıklanıyor. Bu bahse işleniş esnasında dini bir atıfta bulunulmuyor.

Dokuz ve onuncu derslerde ana babaya itaati ve onlara karşı çocuğun vazifelerini ne olduğu işlenmektedir. Çocuğun onları sevmesi gerektiği ve onları üzmemesi gerektiği, isteklerine anında cevap verilmesinin zorunluluğu üzerinde durulmaktadır. Ebeveynine bakmayan evlatlar ahlaksız olarak nitelenmektedir. Onlara yardım edenler ise iyi evlat olarak vasıflanmıştır. Bu derslerde konu ile direk alakalı ayet ve hadisler olmasına karşın kullanılmaması dikkat çekicidir. Konu anlatılırken deniliyor ki, şöyle yapan evlat iyidir. Ama neye göre iyidir kime göre iyidir o belirtilmiyor.[165]

On birinci derste çocuğun kız ve erkek kardeşlerine karşı vazifeleri anlatılıyor. Bir sonraki derste hocalara karşı itaatkar ve hürmetkar davranılması söyleniyor. On üç on dört ve on beşinci derslerde arkadaşlara ve insanlara karşı vazifeler üzerinde duruluyor.

Yalancılığın konusunu oluşturduğu on altıncı derste konunun dini hükmü üzerinde hiç durulmuyor. Yalan söyleyeni insanların sevmeyeceği söyleniyor. Ama yalanın, dinen günah ve haram olduğuna değinilmiyor.

On yedinci ders istikametin ne olduğundan ve hayırsızlığın çeşitlerinden bahsediliyor. Çalışmanın konusunu oluşturduğu on sekizinci derste başkalarına faydalı olmak için sa'y ü gayret sarf edilmesi gerektiği söyleniyor. Tembellik ayıptır, çalışmak ise fazilettir.

On dokuzuncu dersin konusu kardeşlik vazifeleridir. Kardeşlik vazifelerinin ilki nezakettir. Nezaket, karşındakine kibar davranışlarda bulunmaktır. Gerek sözle gerek hareketle diğer insanların hoşuna gidecek şeyler yapmaktır. Nezaket olmazsa insanlar bir arada yaşayamazlar ve mutlu olamazlar.[166]

Kardeşlik vazifelerinden fedakarlık yirminci derstedir. Başkaları için de kendi hayatını esirgememek büyüklüktür, fedakarlıktır. Vatanı, hürriyet adaleti için ölen ve eza

[165] Ali Rıza, 18-20.
[166] Ali Rıza, 31.

çeken fedakardır. İnsan, beni nevini (hem cinsini) mutlu etmek için bütün ömrünü ilme hasrederse bu da fedakarlıktır.

Hasta ebeveynine bakmak, diğer insanların mutluluğu için bedbaht olmayı kabul etmek de fedakarlıktır.

Yirmi birinci dersle birlikte kitabın ahlak ile ilgili bahisleri son buluyor ve içeriğinde devlet, millet, vergiler, askeriye, maârif gibi konuların bulunduğu medenî malumat bölümüne geçiliyor.

Yirmi birinci derste, "Memâlik-i Osmaniye" başlığı altında vatan, millet ve Osmanlı kavramları üzerinde durulmaktadır. Vatandan kasıt Rumeli yani Avrupa-yı Osmanî, Anadolu yani Asya-yı Osmanî, Arabistan ve Afrika-yı Osmanî kıtalarında hudutla ayrılmış olan memleketlerden birinde doğmak ve orada oturmaktır.[167]

Osmanlı milletinden kasıt, Osmanlı memleketlerinde yaşayan, çeşitli cins ve mezhepten Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar ve sairden oluşan otuz milyon kadar Akvâm-ı Osmaniye'nin hepsinin bir sancak altında bir aile teşkil ettikleri; aralarında kardeşlik, eşitlik bulunduğu ve cümlesinin de vatanın menfaatine, selametine elbirliği ile çalıştıkları, hükümete ve bir kanuna tâbi olduklarıdır. Böyle büyük bir cemiyet teşkil eden halk da bir "millet"tir. Millet tanımına bakıldığında Osmanlı devletini oluşturan Rum, Ermeni, Arap, Arnavut vs. Osmanlılık çatısı altında toplanmıştır.

Osmanlılık fikrinin özellikle 1860'lardan sonra devletin gündemine girdiği ve dönemin siyasi kargaşası içinde Osmanlı toplumlarını tek çatı altında toplamak için bu fikrin maârife de yansıdığı ifade edilmektedir. Mardin, II. Abdülhamit Han tahta çıktığı zaman Osmanlı Devleti'nde, "Osmanlılık" ilkesini egemen kılmak istediğini; "bilâ tefrik-i ırk ve din" bir millet kurma yolunda "Tanzimat" adamlarının giriştikleri çabayı devam ettirmek niyetinde olduğunu ve ilham ettiği "üssü inkılap'tan ve izlediği hiçbir milleti gücendirmeme" politikasından anlaşılır olduğunu belirtmektedir.[168]

Ali Rıza'nın kitabında da görüldüğü üzere Osmanlılık politikası eğitim ve öğretimde müfredata girmiş ve ders kitapları da bu politika doğrultusunda şekillendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bütün Müslim ve gayrimüslim tebaa ilk

[167] Ali Rıza, 34.
[168] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 72.

öğretimde Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin, 6. maddesine göre aynı dersleri görmek zorunda idi.

Ali Rıza'nın kitabının yirmi birinci dersin sonunda padişahın bütün Osmanlıların hükümdarı bütün Müslümanların halifesi olduğu söyleniyor. Halifenin Hazreti Peygamberin vekili demek olduğu şeklinde tanımı yapılıyor. Bundan daha fazla açıklama yapılmıyor. Yirmi ikinci dersin konusu hükümettir. Hükümetin ne demek olduğu ve hükümet şekilleri ve devletin önceki ve sonraki hükümet şekli açıklanmaktadır.[169]

Devletin hükümet-i meşrûtayla yönetildiği ve meşrûtiyetle birlikte gelen kânûn-u esâsînin insanlara önceki istibdat yönetiminden mahrum kalınan hürriyet, eşitlik , adalet ve uhuvvet haklarını verdiği söyleniyor. Vatan ve millet kavramları üzerinde de durulmaktadır.

Kânûn-ı esâsinin bahşettiği yukarıdaki dört hak tanımlanmaktadır. Hürriyet, herkesin kanuna ve akla muvafık olan şeyleri yapabilmesi demektir. Adalet, her işi kimsenin hakkı kimseye geçmeyecek şekilde yapmaktır. Adaletin mahkemelerce sağlanacağı, şeriat-ı İslâmiye'ye ait nikah, miras, nafaka gibi işlere "mehâkim-i şer'iye"lerin bakacağı söyleniyor.

Yirmi üçüncü derste idare heyeti açıklanıyor. Meclis-i ayan ve meclisi mebusan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki meclise 'kuvve-i teşriiye' denir ki kanun yapmakla görevlidir. Kanunları yürürlüğe koyan kuvvete de 'kuvve-i icraiye' denir.[170] Yukarıda geçen 'teşriiye' kelimesinin kökü 'şeriat'tır.

Yirmi dördüncü ders intihaba yani seçime ayrılmış. Memlekette seçim işlerinin ne zaman, nasıl, hangi şartlarda yapılacağı ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu dersin son paragrafında 'daha ziyade rey'e malik olmak' cümlesinde kullanılan 'malik', Allah'ın isimlerindendir.

Yirmi beşinci derste kuvve-i teşriiyeden bahseder. Kuvve-i teşriiye meclis-i ayan ve meclis-i mebusandır. Bunlar kanun ve layiha hazırlar ve çıkarırlar. Kuvve-i icraiye de yirmi altıncı derste işlenmektedir. Sadrazam ve şeyhülislam padişah tarafından seçilmektedir. Diğer nazırları ise sadrazam seçer. Şeyhülislam bütün ulemanın reisi olup

[169] Ali Rıza, *İbtidâîlere Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye*, 32.
[170] Ali Rıza, 43.

şeriat-ı İslâmiyeye ait olan işlerin merciidir. Bulunduğu daireye 'bâb-ı meşihat' denir. Bütün şerî hakimler ve nâibler bu daireden seçilir ve tayin olunur.[171]

Yirmi yedinci derste Osmanlı devletinin idare teşkilatı anlatılmaktadır. Devlet idare cihetiyle vilayetlere, vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere ayrılmıştır. Vergiler de yirmi sekizinci dersin konusunu oluşturmaktadır.

Yirmi dokuzuncu dersin konusu askerî hizmetlerdir. Askerliğin muazzez ve âlî bir vazife olduğu söyleniyor. Başkalarının haklarına taarruz eden kimseleri 'tedip' edeceği söyleniyor. Askerlik mukaddes bir vazifedir deniliyor. Otuzuncu derste 'maarif-i umumî'ye ayrılmıştır. Cahil kalmamak ve esir olmamak için tahsil-i maarif şarttır. Maarif hükümetin vazifesidir. Otuz birinci derste de belediyeler ve meclis idareleri hakkındadır.

4.3. DİĞER DERS KİTAPLARI

Bu kısımda, ilk mekteplerde okutulan diğer derslerin kitaplarından örnekler verilmektedir. Bu kitapların ilki "Malumât-ı Fenniye: 'Sıhhî ve Zirâî"dir.[172]

Malumât-ı fenniye kitabı aylardan, mevsimlerden, hayvanlardan, bitkilerden, insan vücudundan ve sairden bahsetmektedir. Konular numaralı başlıklar halinde verilmiştir. Konuların sonunda o konu ile alakalı sorular yöneltilmiş. Bölümlerin sonunda izah başlığı altında açıklamalar veriliyor. Bazı bölümlerde de o konu ile alakalı nasihatlere yer veriliyor.

Malumat-ı fenniye kitabı elli bölümden oluşmaktadır. Kitabın başlığından içeriğinde fen ile ilgili bilgilerin olduğunu söyleyebiliriz. Konular belli başlıklar altında toplanarak verilmemiştir. Münderecata baktığımızda genel anlamda zamandan, aylar, haftalardan; evlerle onların yapımı, temizliğinden; yiyecek, içeceklerden; madenlerden; hava, su, rüzgardan; matbaa, şimendifer, telgraftan; gemilerden bahsedilmektedir. Konuların sıralamasında her hangi bir uyumdan söz edemeyiz. Tabiattan sonra evlere, tuzdan sonra havaya, ışıktan sonra matbaa konusuna geçilmektedir.

Yazarın anlatımı yalındır. Konuları anlatırken bazen 'çocuklar!' hitabıyla bazen o konunun tanımıyla bazen de soru ile giriş yapar. Konuların bir kısmında nasihat bölümleri

[171] Ali Rıza, 46.
[172] Doktor Hâzik, *Malumat-ı Fenniye: Sıhhî ve Zirâî* (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329).

vardır. Burada çocukların yapmaması gereken şeyleri veya dikkat etmeleri lazım gelen noktalar anlatılmaktadır. Kitapta kullanılan dil sadedir. Halkın konuştuğu Türkçe tercih edilmiştir. Arapça ve Farsça terkipler görülmektedir. Dildeki sadelik dönemin yönetiminin politikaları doğrultusunda olduğu muhtemeldir.

Kitabın geneline baktığımızda din mefhumuna dört kelime haricinde konu olarak veya içerik olarak rastlayamayız. Kitapta dini çağrıştıran dört kelimeye rastlarız. Günler anlatılırken Cuma gününden 'mübarek gün' diye bahsedilir. Neden mübarek olduğu veya o günün Müslümanlar için ne gibi bir anlam ifade ettiğine değinilmiyor. Konu içinde Cuma günün mübarekliğinden ve o günde mekteplerin kapalı olması hasebiyle çocukların dinlenmesi gerektiği üzerinde durulur.[173]

On birinci bölümde gıdaların şükrünü eda etmekten bahsediliyor. İfadenin çağrıştırdığı anlam her şeyin yaratıcısı ve vereni Allah'a söz ve fiil ile verdiği nimetlerden dolayı karşılıkta bulunmaktır. Metinde ise tabiatın verdiği gıdaların şükrünü eda için çocuklara çok çalışmaları ve tabiatın her şeyinden istifade etmeleri söyleniyor. Buradaki anlama bakıldığında şükranın merciinin değiştiğini görüyoruz.[174]

On altıncı bölümde hıfzı sıhhaya dair verilen nasihatlerden beşincisinde daima temizliğe dikkat edilmesi ve abdestin soğuk su ile alınması tavsiye ediliyor. Bunun haricinde abdest ile ilgili başka bir konuya temas edilmiyor.[175]

Son olarak konusunu havanın oluşturduğu otuz dokuzuncu bölümde bereket kelimesinin kullanıldığını görüyoruz.[176]

Kitapta dikkati çeken bir nokta içecekler bölümlünde su, süt, çay ve kahveden sonra rakı, şarap ve bira zikrediliyor. Çocuklara bu üç alkollü içeceğin insanı sarhoş ettiğinden dolayı içilmemesi gerektiği söyleniyor. Sarhoşluk veren üç içeceğin haram ve günah oluşuna hiç değinilmiyor. Bağ bozumu adlı bölümde üzümün faydalarından bahsedilirken ondan rakı ve şarap yapıldığını söyleniyor bunların haramlığından bahsedilmiyor.[177]

[173] Doktor Hâzik, 6.
[174] Doktor Hâzik, 23.
[175] Doktor Hâzik, 35.
[176] Doktor Hâzik, 87.
[177] Doktor Hâzik, 50.

Birinci bölüm ayların isimlerini ve kaç gün oldukları, ikinci bölüm haftanın isimlerini ve üçüncü bölüm de mevsimleri anlatmaktadır. Bu bölümde Arabî sene ile Rumî sene asasındaki farkı ve neden Rumî senenin tercih edildiği anlatılıyor. Burada dikkati çeken bir nokta Hicrî senenin Arabî sene olarak adlandırılmasıdır.[178]

İkinci bölümde günlerin isimleri sayılmaktadır. Cuma gününden mübarek bir gün olarak bahsedilmektedir. Bu günde mektepler âzâdedir. Çocuklar cuma günü ailelerinin yanında güzel vakit geçirmelidir. Bu günde ayrıca gezinip eğlenmenin gerektiği söyleniyor. Burada bir ihtarda bulunuluyor; çocuklar vakitlerini boş ve beyhude geçirmemelidir, deniliyor.

Üçüncü bölümde mevsimlerin isimleri ve o mevsimlerin özellikleri açıklanıyor. Bu bölümün sonunda yazar 'Dört mevsimden hangisi iyidir?' sorusunu yöneltiyor. Cevabında hepsinin iyi olduğunu eğer her mevsimin bahar olması durumunda o mevsimin kıymetinin bilinemeyeceğini söylüyor. Buna göre insanın her şeyden zevk ve ibret alması gerektiğini söylüyor.

Dördüncü bölümde tabiatın tanımı yapılıyor. Dünyada ne varsa hepsi tabiattır, deniliyor. Bu konun geçtiği sayfa üzerindeki sayfa üzerindeki kedi, taş ve ağaç resminden hareketle bütün bunların tabiatı oluşturduğu söyleniyor. Burada tabiatın ön planda olduğunu görüyoruz.

Beşinci bölümden dokuzuncu bölüme kadar evlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Onların bölümleri, nasıl yapıldığı, ısınmasının ve aydınlatılmasının nasıl olduğu ve temizliğinin ne şekilde yapıldığı anlatılır.

Onuncu bölüm elbiselerden ve onların nelerden yapıldığı üzerinde durulur. Burada ipek kumaştan da elbise yapılacağı söylenir. İpeğin dinî hükmünden bahsedilmemektedir.

On birinci bölümün konusu gıdalardır. Her türlü gıdaların tabiattan tedarik edildiği vurgusu yapılmaktadır. Bütün gıdaların tabiatın verdiği söyleniyor ve bunların şükrünü eda için (ifade aynen bu şekilde geçiyor) çocuklara çok çalışmaları ve tabiatın her şeyinden istifade etmeleri, vatan ve millet için işe yarar adamlar olmaları lazım geldiği

[178] Doktor Hâzik, 3.

üzerinde duruluyor.[179] Vatan ve millet kavramlarına bu derste de vurgu yapıldığını görüyoruz. Faydalı ve yaralı olmanın da üzerinde duruluyor.

On ikinci bölümde içeceklerden bahsedilir. Burada su, süt, çay ve kahvenin yanında şarap, rakı ve biradan da söz ediliyor. Saydığımız son üç alkollü içeceğin insanı sarhoş ettiği için içilmemesi gerektiği söyleniyor. Dinî hükmüne ve haram olduğu konusuna hiç değinilmiyor.[180]

On üçüncü ve on dördüncü bölümlerde vücudun iç ve dış organları anlatılmaktadır. On beşinci bölümde de beş duyu organı konusu vardır. Bazı bölümlerin sonuna yapılması ve yapılmaması gereken şeylerin tavsiye edildiği nasihat kısımları vardır. Yiyecekler bölümünde bunları tabiatın verdiği söylendiği halde vücuttaki azaları ve duyu organlarının nereden geldiği mevzu bahsedilmemiştir.

On altıncı ve on yedinci bölümlerde hıfzıssıhhaya dair nasihatler ve diğer bazı nasihatler başlığı altında toplam on yedi adet nasihat verilmektedir. Burada dikkati çeken hıfzıssıhhaya dair nasihatler başlığı altındaki bölümün beşinci maddesinde temizliğe dikkat edilmesi ve abdestin soğuk su ile alınması tavsiye ediliyor. Kitabın bu bölümüne kadar dinî bir atıfta bulunulmuyor veya konuya (Cuma gününden mübarek diye bahsedilmesi haricinde) değinilmiyor.[181]

On sekizinci ve on dokuzuncu bölümler ağaçlar, çiçekler ve meyvelerinden bahsetmektedir. Bu bitkilerin kısımlarını ve nasıl yetişip ayakta kaldıklarını anlatıyor. Yirminci bölümde buğdayın nasıl yapıldığından, yirmi birinci bölümde de bu bağdayın un olmadan önceki aşamalarından söz ediliyor. Bu bölümde dikkat çeken nokta çiftçilerin beğenilmediğinden yakınılmaktadır. Şehirlilerin köylüleri hakir gördüğünü, köylülerin şehirlilerden daha fazla namuslu, haysiyetli ve fedakar olduğunu söylüyor.

Ekmeğin ve unun nasıl yapıldığı yirmi ikinci ve yirmi üçüncü bölümün konusunu teşkil ediyor. Yirmi dördüncü bölümde bağ bozumu bahsi anlatılırken üzümden yapılan içecekler, tatlılar anlatılıyor. Burada üzümden rakı ve şarabın da yapılabileceği söylenirken bu sarhoşluk verici içeceklerin dinî hükmüne değinilmiyor.[182]

[179] Doktor Hâzik, 20.
[180] Doktor Hâzik, 24.
[181] Doktor Hâzik, 34-36.
[182] Doktor Hâzik, 50.

Yirmi beşinci bölümde meyve ağaçları vardır. Yirmi altıncı bölümde de büyükbaş ve sürü hayvanları vardır. Ev hayvanları, av hayvanları ve avcı kuşlarla avcı köpekler yirmi yedi, yirmi sekiz ve yirmi dokuzuncu bölümlerde anlatılıyor. Otuzuncu bölümde kuşlar, otuz birinci bölümde kümes hayvanları vardır. Otuz ikinci bölümde balıklar anlatılmaktadır. Otuz üçüncü bölümde böcekler vardır.

Arılardan bahseden bölüm otuz dördüncü bölümdür. Erkek arılardan, arı beyinden, işçi arılardan ve bunların vazifelerinden bahsedilmektedir. Arıların balları kendileri için yaptıkları, kendilerinden arta kalanları insanların yediği söyleniyor. Arıların bu halleri anlatıldıktan sonra bölümün nihayetinde yazar çocuklara hitap ederek arıların yaptıklarının hayret verici olduğunu ve insanın bu gibi hayret verici olaylara şahit oldukça tabiatın büyüklüğüne hayran kaldığını belirtiyor.[183]

İslâm anlayışında insan yaratılmışların en üst mertebesindedir (eşref-i mahlukat). Tüm kainatın yaratıcısı Allah'tır. İnsanın haricindeki diğer yaratılmışların hepsi insanın kullanımına verilmiştir. Öteki yaratılmışlar gibi arılar da Allah'ın yarattığı insan oğlunun hizmetine verilmiştir. Yazar burada tabiata vurgu yapmaktadır. Tabiat, her şeyin kendisi sayesinde olan şey mesabesinde gösteriliyor.

Otuz beş, otuz altıncı ve otuz yedinci bölümlerde sırasıyla taştan, madenlerden, kireç ve kiremitlerden, bunların ne işe yaradıklarından, nerelerden çıkarıldıklarından bahsedilmektedir.

Otuz sekizinci bölümde tuzların nerelerden elde edildiği ve nasıl işlendiği üzerinde duruluyor. Hava konusu otuz dokuzuncu bölümde işlenmektedir. Yaşamak için havaya ihtiyaç olduğu, tüm canlıların ona muhtaç olduğu söyleniyor. 'Bereket versin ki hava her yerde vardır' cümlesinde kullanılan 'bereket' dinî çağrışımlar uyandıran bir kelimedir. Bu tür kelimelere nadir rastlanmaktadır.

Kırkıncı bölümde, yel yani rüzgarın sıcak hava ile soğuk havanın yer değiştirmesinden meydana geldiği anlatılmaktadır. Bu bölümde mum deneyini gösteren bir deney vardır (şekil 85). Resimdeki çocuğun başında bir fes, sırtında bir gömleği ve smokini andıran bir ceketi, altında da dar paçalı bir pantolon vardır.[184]

[183] Doktor Hâzik, 74.
[184] Doktor Hâzik, 89.

Kırk birinci ve kırk ikinci bölümlerde su ve buğu yani buhar maddeleri açıklanmaktadır. Yağmur, dolu, kar tanesinin nasıl oluştuğu da kırk üçüncü bölümdedir. Kırk dördüncü bölümde maddenin üç hali anlatılıyor.

Kırk beşinci bölümde fırtınadan bahsedilir. Işık konusu da kırk altıncı bölümde anlatılır. Matbaa dizgi ve baskı işleri kırk yedinci bölümdedir. Şimendifer yani demiryolu bir sonraki bölümdedir. Kırk dokuzuncu bölümde telgraf ve telefonun ne işe yaradığı ve nasıl çalıştığından söz edilir. Kitabın son bölümünü oluşturan ellinci bölümde de gemiler ve vapurlar anlatılmaktadır.

Bu kapsamda incelediğimiz ikinci kitap Hüseyin Hıfzı'ya ait Küçüklere Haritalı ve Resimli Coğrafya yı İbtidaî isimli eserdir.[185]

Resmî programa uygun bir şekilde düzenlenmiştir. İbtidaî mekteplerinde coğrafyaya ilk başlayan çocuklara mahsustur. Bir çok şekiller, latif manzaralar ve renkli haritalar içermektedir. Kitap on beş bölümden oluşmaktadır. Konuların işleniş tarzı soru cevap şeklindedir. Soru cevap tarzında yetmiş üç bahis vardır. Bazı bölümlerde derse hazırlık kısımları vardır. Burada konu ile alakalı basit deneyler yaptırılıyor. 'Vazife' adı altında anlatılan ders ile alakalı boşluk doldurmalı testler vardır.

Birinci bölümün konusu dünyadır. Dünyanın şekli ve hareketi ile alakalı sekiz soru-cevap mevcuttur. Bölümün sonunda vazife denilen bir kısımda boşluk doldurmalı test vardır. Dünya ile ilgili sayısal bilgiler tamamlayıcı bilgiler adı altında sayfanın sonunda yer almaktadır.

İkinci bölümde dünyanın yüzeyi hakkında bilgiler verilmektedir. Yeryüzü şekillerinin de isimleri buradadır. Üçüncü bölümde dört aslî yön anlatılmaktadır.

Kıtalar, okyanuslar ve insanın dört cinsi dördüncü bölümdedir. Bu bölümde insan cinsleri anlatılırken dört farklı insan resmi verilmiş. Dört cinsten beyaz cins diye tanımlanan resmin altında Avrupalı yazmaktadır. Resimdeki insan kıyafetinde ise fes ve yelek görülmektedir.[186]

Beş ve altıncı bölümlerde coğrafi şekillerden bahsedilmektedir. Yedinci bölüm 'ilk malumat' başlığı ile başlar. Bu başlığın altında ise malumat-ı medeniye derslerinin

[185] Hüseyin Hıfzı, *Küçüklere Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı İbtidâî* (Dersaâdet: Tefeyyüz Kitaphânesi, 1328).
[186] Hüseyin Hıfzı, 7.

konusunu teşkil eden bilgiler mevcuttur. Bölümdeki sorulardan birisi ‘memleketimize ne denir?’. Cevap ise ‘memleketin ismi Osmanlı memleketi veya Türkiye’dir. Türkiye ismi bu dönemlerde de kullanılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Diğer sorularda vatan, vatana karşı vazife, iyi yürekli Osmanlıların vatanı hakkındaki hisleri, Osmanlı memleketlerinin taksimatı ile ilgili bilgiler mevcuttur. Kişinin vatana karşı vazifesi, vatanı sevmek ve onu muhafaza ve müdafaa etmektir.[187]

Sekizinci bölüm Osmanlı Devleti’nin coğrafi konumunu ve coğrafi özelliklerini anlatmaktadır. Coğrafi konumunu anlattıktan sonra Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki kısmını gösteren bir harita verilmiştir. Bu haritayı günümüzdeki örnekleriyle karşılaştırdığımızda benzerlik göstermektedir.

Osmanlı Devleti’nin coğrafi özelliklerinde dağları, akarsuları, gölleri anlatılmaktadır. Akarsuları arasında zikredilen Nil’den, ‘Nil-i mübarek’ diye bahsedilmektedir. Bu bölümün sonunda da ‘vazife’ adı altında konuyla bağlantılı boşluk doldurmalı test mevcuttur.[188]

Dokuzuncu bölüm Osmanlı Devleti’nin büyük şehirlerine ayrılmıştır. Devletin merkez şehri İstanbul’dur. Konun geçtiği bu sayfada İstanbul’un Haliç’ten bir kesitinin gösterildiği resmi vardır. Bundan başka devletin Anadolu, Rumeli, Arabistan ve Afrika’daki önemli büyük şehirlerinin ismi birer tanıtıcı cümle ile birlikte verilmiştir. Bazı şehirlerin resimleri de mevcuttur. Arabistan’daki şehirlerden Mekke-i Mükerreme tanıtılırken Hac farizasına değinilmiştir. Bu sayfaya Kâbe resmi de konulmuştur. Medine-i Münevvere Hz. Peygamberin Ravza-i Mutahhara’sı ile tanıtılmıştır.[189]

Onuncu bölüm Avrupa kıtasının coğrafi konumu ve yer yüzü şekilleri tanıtılıyor. On birinci bölümde ise Avrupa kıtasında bulunan o zamanki yirmi kadar devletin ismi baş şehirleriyle birlikte verilmiştir. Avrupa’nın Asya ve Afrika’dan kaç defa küçük olduğu burada anlatılmıştır. Asya’nın coğrafi konumu, coğrafi şekilleri ve belli başlı devletlerinin ismi On ikinci bölümde verilmektedir. Bu bölümde de On birinci bölümde olduğu gibi Asya kıtasının Avrupa’dan kaç defa büyük olduğu verilerek Avrupa ile kıyas edilmiştir. Bu bölümün ardından Asya kıtasını gösterir bir harita mevcuttur.

[187] Hüseyin Hıfzı, 13.
[188] Hüseyin Hıfzı, 14.
[189] Hüseyin Hıfzı, 16.

On üçüncü bölümde Afrika kıtası vardır. Konuya giriş önceki iki bölümde olduğu gibi Avrupa ile Afrika'nın kıyasıyla başlamaktadır. Sonunda Afrika'nın coğrafi konumu ve yer yüzü şekilleri veriliyor ve bu kıtadaki devletlerin isimleri sıralanıyor.[190]

Amerika kıtasının anlatıldığı on dördüncü bölüme diğer kıtalarda yapıldığı üzere Avrupa ile büyüklük kıyasıyla başlanıyor. Amerika'nın kaşifi olarak Kristofkolomb ismi zikrediliyor. Diğer kıtalar gibi bu kıtanın da devletleri ve coğrafi özellikleri üzerinde duruluyor.

Son bölüm olan on beşinci bölümde de Okyanusya'dan bahsediliyor. Kitabın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki milli kıyafetleri gösteren resimler vardır.[191]

[190] Hüseyin Hıfzı, 29.
[191] Hüseyin Hıfzı, 32.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yaşanan çok yönlü değişim etkisini eğitim alanında doğal olarak göstermiştir. Eğitim alanında değişimin öncüleri askerî mektepler olmuştur. Askerî mekteplerin tecrübe ve birikimleriyle halkın genelini eğitimi ulaştırmak için sivil alanda yeni mektepler açılmıştır. Bahsi geçen yüzyılda eğitim öğretim işlerinde benzer nadir görülen bir yenileşme faaliyetleri yürütülmüş ve maârif sistemi teşekkül etmiştir. Eğitim kademesi ilk, orta, yüksek ve ihtisas şeklinde düzenlenmiştir. Kademelerin hemen hepsinde din eğitimi ve öğretimi yüzyıl boyunca var olmuştur.

XX. yüzyıl, bir önceki dönemde yerleşen maârif sisteminin birikimlerini güçlendirmek ve ileriye taşımak için yoğun faaliyetlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Yüzyılın başında siyasal alanda yaşanan değişimin tetikleyicisi olan II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yeni bir dönem başlamıştır. İkinci Meşrutiyet'in eğitim anlayışı, kanunları, ders programları ve okulların hiyerarşik yapısı, Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurduğu, eğitim ve öğretim sistemine kaynak teşkil etmiştir.

Çalışmamızın tarihsel zaman dilimini oluşturan II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilkokullarda din eğitimi ve öğretimin her sınıf seviyesinde verildiği hem resmi ders programlarında hem de fiili olarak okullarda uygulanan programlarda tespit edilmiştir. Osmanlı coğrafyasının birçok merkezinde faaliyette olan ilkokullarda da din eğitiminin verildiği görülmüştür.

Günümüzde tartışılan bir konu olan din eğitimi ve öğretiminin nasıl ve ne şekilde verileceği meselesi, İkinci Meşrutiyet döneminde de gündemdedir. Öğrencilerin ulûm-ı diniye derslerini okuduğu halde mezun olduktan sonra dinden ve dînî bilgilerden habersiz olduklarından yakınılmaktadır. Buna sebep olarak mekteplerde gösterilen ulûm-ı diniye mevzularının peygamberler tarihi ve şahsî vazifelerden ibadet konusu ile sınırlı kalması gösterilmektedir. Halbuki bu dersin vicdanî ve sosyal vazifeler kısmı da vardır. Bu bölümlerin ihmal edilip, İslâmiyet'in yalnız namaz kılıp oruç tutmak olarak gösterildiği eleştirisi yapıldığı tespit edilmiştir. Din derslerinin olduğu gibi devam etmesi halinde Osmanlı aydınlarının akıbetini Fransa'dakilere benzeterek, neticenin dinsizlik, dolayısıyla ahlâksızlık olacağı kanaati daha sonraki yıllarda gerçeklik kazanmıştır.

Bir Osmanlı devlet adamının dediği üzere, II. Meşrutiyet devrinde ilk mektepler, dinî eğitimin verildiği kurumlar olarak görülmekteydi. Bu dönemden sonra mekteplerde, ilk olarak din derslerinin haftalık ders saatleri azaltılmış, ikinci aşamada din dersini, öğretmenlerin zihinlerindeki bilgilere ve onların insaflarına bırakarak, ders müfredatları daraltılmış ve ders kitapları kaldırılmış, son olarak da ilkokullarda din dersi tamamen kaldırılmıştır. Bu anlamda İkinci Meşrutiyet dönemini, din eğitimi açısından kırılma noktası olarak kabul edebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde sıbyan mekteplerindeki din öğretimini araştıran bu çalışmada okullarda okutulan ders kitapları incelenmiştir. Ahlâk derslerinin müfredatına baktığımızda bu derste İslâm ahlâkının değil de faydacı bir ahlâk anlayışının okullarda öğretildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

BOA. Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi, Dosya no:187, Gömlek no:35, 1325-m.29.

BOA. MF.İBT. 204/70, 1326-S-10.

BOA. MF.İBT. 219/10, 1326.

BOA. MF.İBT. 204/56, 1326-S-9.

BOA. MF.İBT. 204/72, 1326-S-10.

BOA. MF.İBT. 187/29, 1325-M-28

BOA. MF.İBT. 187/30, 1325-M-28.

BOA. MF.İBT. 187/101, 1325-M-20.

BOA. MF.İBT. 187/102, 1325-M-20.

A. N. "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini I". *Sırât-ı Müstakim*, sy 172 (1327): 248-50.

———. "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini II". *Sırât-ı Müstakim*, sy 173 (1327): 260-63.

———. "Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedirisi ve Telkini III". *Sırât-ı Müstakim*, sy 174 (1327): 277-78.

Ahlâk. 4. Tab'ı. Dârulhilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1319.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. C. 12. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974.

Ahunbay, Zeynep. "Mekteb: Mimari". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 7-9.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren, 1993.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Alfa, 1999.

Ali Rıza. *İbtidâîlere Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye*. Üçüncü Tab'ı. Dersaâdet: Nefâset Matbaası, 1331.

Âlimcan el-İdrisî. “Mekteplerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı I”. *Sırât-ı Müstakim*, sy 171 (1327): 227-28.

———. “Mekteplerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı II”. *Sırât-ı Müstakim*, sy 173 (1327): 259-60.

Altan, Ebru. “Yafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43 (2013): 171-74.

Arslan, Ali, ve Cevat Eker, ed. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. 3. Basım. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Aynî, Mehmet Ali. *Dârulfünûn Tarihi*. İstanbul: İstanbul Dârulfünûnu, 1927.

Baltacı, Cahit. “Mektep: Osmanlılarda Mektep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (2004): 6-7.

Çeliktaş, Hasan Sabri. “Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi”. *Darulfünun İlahiyat* 31, sy 2 (2020): 215-45.

———. “Mekteb-i Sultanî Müfredatındaki Ulûm-ı Diniye Derslerinin Niteliği”. İçinde *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, editör Ahmet Hamdi Furat, 141-79. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

———. “Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. yüzyıllarda)”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.

———. *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021.

Dârulmuallimîn-i İbtidâîlere Mahsus Müfredat Programı. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

Demirel, Özcan. *Eğitim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Usem Yayınları, 1993.

Doktor Hâzik. *Malumat-ı Fenniye: Sıhhî ve Zirâî*. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329.

———. *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye*. İstanbul: Jirayir Keteon Matbaası, 1325.

Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi: 1- Osmanlı Döneminde Dârulfünûn*

1863-1922. C. 1. 5 c. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Ergin, Osman. *Türkiye Maârif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*. C. 1-2. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.

Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara, 1996.

Galatasaray Lisesi: Mekteb-i Sultânî 1868-1968. İstanbul: Gün Matbaası, 1974.

Hafız Nuri. *Amelî Malumat-ı Diniye*. Dersaâdet: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332.

Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa, 1999.

Hüseyin Hıfzı. *Küçüklere Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı İbtidâî*. Dersaâdet: Tefeyyüz Kitaphânesi, 1328.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Dârülfünûn: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*. C. 1-2. 2 c. İstanbul: İslâm Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2010.

İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Müfredat Programı. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328.

Kara, İsmail, ve Ali Birinci. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

Karaca, Mehmet, ed. *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2012.

Kocamanoğlu, Emine. "Yabancı Okullarda Din Eğitimi: Robert Kolej ve Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) Örneği". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Maârif-i Umumiye Nezâreti'ne Merbût Bi'l-cümle Mekâtibin Ders Cetvelleridir. İstanbul: Asır Matbaası, 1320.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesidir. Matbaa-i Âmire, 1292.

Mahmud Cevad, İbnü'ş-Şeyh Nâfi. *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. Matbaa-i Âmire, 1338.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Mehmet Esat. *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310.

———. *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1312.

Mehmetoğlu, Yurdagül. *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*. İstanbul: İFAV, 2001.

Mekâtib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus. İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1332.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı: Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus. İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1329.

Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatnâme: Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye. Dersaâdet: Matbaa-i Âmire, 1331.

Mekteb-i Sultanî Ders Programı. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.

Mekteb-i Sultanî Ders Programıdır. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1316.

Muallim Cevdet. "Dârulmuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans". *Tedrisat Mecmuası* 6, sy 33-1 (1332): 175-200.

———. "Mekâtib-i İbtidâiye Ahlâk ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında". *Tedrisat Mecmuası* 4, sy 25 (1330).

Muallim Erşed. *Muvazzah Malumat-ı Diniye*. İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333.

Nevsâl-i Afiyet: Salnâme-i Tıbbî. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1315.

Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim. Ankara: Milli Savunma Bakanlığı, 2000.

Öncül, Remzi. *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB, 2000.

Öztürk, Cemil. “İdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21 (2000): 464-66.

———. “Rüşdiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 35 (2008): 300-303.

Prens Sabahattin. *Görüşlerim*. İstanbul: Buruç Yayınları, 1999.

Rıza Tahsin. *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Dersaâdet: Kader Matbaası, 1328.

———. *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’at-ı Mektebi Tıbbiye)*. Çeviren Aykut Kazancıgil. C. I-II. İstanbul: Özel Yayınları, 1991.

Satı. “İlmihâl Nasıl Öğretilmelidir?” *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* 1, sy 7 (1326).

Sava Paşa. “Mukaddime”. İçinde *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye yani Dârulfünûn-ı Sultanî’nin Nizamnâme-i Dâhiliyesiyle Dürûs Cedvelidir*, 2-40. La Türki Matbaası, 1293.

Şemseddin Sami. *Kâmus-ı Türkî*. 13. Baskı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Şişman, Adnan. *Galatasaray Sultânîsi’nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları: 1868-1871*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Matbaası, 1989.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati. İstanbul: Maârif-i Umumiye Nezâreti, 1329.

Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Uzun, Mustafa İsmet. “Mektep İlâhisi ve Gülbangi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29 (2004): 10-11.

Ünver, Süheyl. *Tıb Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

Yahya Afifî. “Mekteplerde Ulûm-ı Diniye Tedrisatı I”. *Sırât-ı Müstakim* 24, sy 616 (1343): 280-81.

Yıldırım, Mehmet Ali. “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Yörük, Ali Adem. “Mekteb-i Hukuk’un Kuruluş ve Faaliyetleri (1878-1900)”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

EKLER

VİLAYETLER VE LİVALAR	OKUL ADEDİ		TOPLAM	ÖĞRETMEN ADEDİ				TOPLAM		ÖĞRENCİ ADEDİ		TOPLAM
				Mekâtîb-i umûmî		Mekâtîb-i hususî						
	Mekâtîb-i umûmî	Mekâtîb-i hususî		Bay	Bayan	Bay	Bayan	Bay	Bayan	Mekâtîb-i umûmî	Mekâtîb-i hususî	
İstanbul Vil.	116	157	274	411	198	569	349	980	547	13889	26807	40696
Edirne Vilayeti	204	329	533	286	56	377	117	663	183	13670	19079	32749
Adana Vilayeti	109	50	209	247	53	144	60	391	113	7186	6677	13863
Ankara Vil.	291	50	341	366	43	77	53	443	96	12181	5199	17380
Aydın Vilayeti	439	241	680	773	204	447	327	1220	531	36556	27853	64409
Bağdat Vil.	64	10	73	137	19	98	28	235	46	3179	3886	7065
Beyrut Vilayeti	136	421	557	253	58	421	288	674	346	7783	25850	33633
Haleb Vilayeti	213	147	360	358	69	249	212	607	281	9961	12687	22648
Hüdâvendigâr Vilayeti	212	1098	1310	334	56	210	124	544	180	18193	53286	71469
Diyarbakır Vil.	60	10	60	75	11	10	-	85	11	2137	361	2498
Suriye Vilayeti	129	32	129	206	45	84	-	290	45	7488	2748	10236
Sivas Vilayeti	167	1427	1594	269	50	155	43	424	93	11192	9959	21151
Trabzon Vil.	229	85	314	284	26	102	4	386	30	9264	2435	11799
Kastamonu Vil	261	1114	261	364	33	-	-	364	33	13880	22020	35900
Konya Vilayeti	317	148	465	436	37	163	78	599	115	17727	7713	25440
Mamuratülaziz Vilayeti	185	191	376	264	27	257	126	521	153	7943	11161	19104
Musul Vilayeti	56	84	140	91	8	122	21	213	29	1973	3353	5327
Urfa Livası	23	32	55	41	6	35	25	76	31	1152	2275	3427
İzmit Livası	45	6	51	57	15	8	3	65	18	3190	475	3665
Bolu Livası	117	9	126	153	22	4	5	157	27	7111	649	7760
Teke Livası	89	31	120	111	5	33	8	144	13	3813	1461	5274
Canik Livası	71	147	218	122	27	172	50	294	77	3457	6325	9783
Çatalca Livası	46	35	81	51	9	35	22	86	31	1320	2677	3997
Zor Livası	39	-	39	49	2	-	-	49	2	1166	-	1166
Kudüs Livası	30	290	320	75	18	398	70	473	88	3080	9709	12789
Karahisar-ı Sahib Livası	43	6	49	73	10	13	1	87	11	3917	473	4390
Karası Livası	125	86	211	242	29	116	35	358	64	8991	4299	13290
Kal'a-i SultaniyeLivası	40	132	172	62	17	138	13	200	30	3148	5760	8908
Kayseriye Liv.	46	994	1040	82	4	80	29	102	33	3057	5460	8517
Medine Livası	11	-	11	21	3	-	-	21	3	667	-	667
Menteşe Livası	42	7	50	64	19	16	6	80	25	3417	125	3542
Erzurum Vil.	198	-	198	268	29	-	-	268	29	6907	-	6907
Bitlis Vilayeti	83	80	163	117	14	73	16	190	30	3383	2340	5723
Basra Vilayeti	28	-	28	38	4	-	-	38	4	930	-	930
Hicaz Vilayeti	61	-	61	79	1	-	-	79	1	1024	-	1024
Van Vilayeti	51	47	98	63	4	93	28	156	32	1962	3289	5251
Yemen Vil.	96	-	96	124	1	-	-	124	1	2553	-	2553
Asır Livası	1	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Toplam	4522	7498	12020	7038	1232	4699	2141	11737	3373	257449	286381	544830

Tablo 7: 1329-1330 senelerine ait Osmanlı Devleti'ndeki Mekâtib-i İbtidâiye'nin okul, öğretmen ve öğrencilerine ait sayısal veriler.[1]

[1] Maârif-i Umûmiye Nezareti, İhsaiyat Kalemi, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1332, s.7.

EK-4
'Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye' kitabının iç kapağı

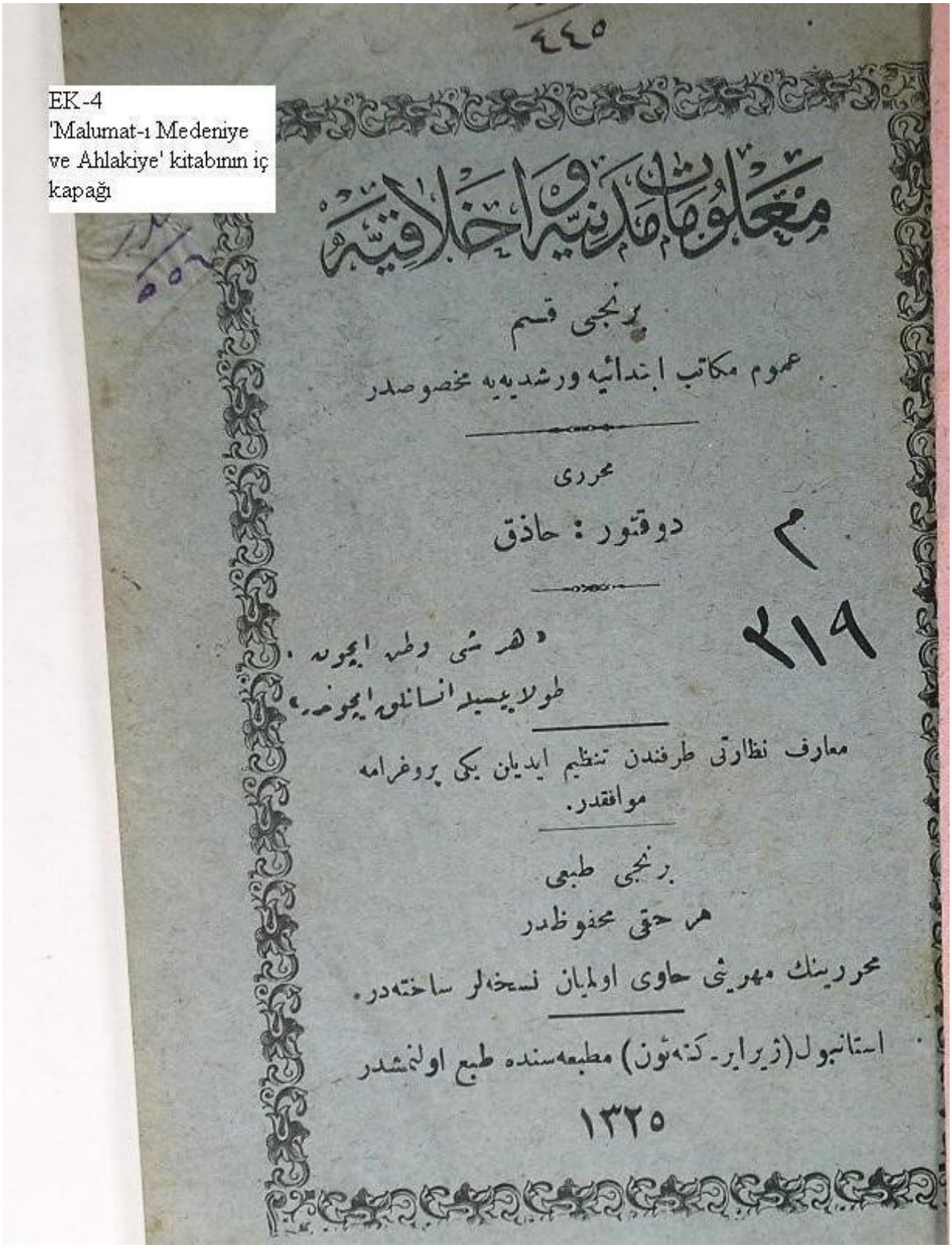

٤٤٥

معلومات مدنیه و اخلاقیه

برنجی قسم

عموم مکاتب ابتدائیه ورشدیه‌یه مخصوصدر

محرری

دوقتور : حاذق

۲۱۹

«هر شی وطنه ایجوره .
طولایسیله انسانلره ایجوره .»

معارف نظارتی طرفندن تنظیم ایدیلن یکی پروغرامه موافقدر.

برنجی طبعی

هر حقی محفوظدر

محررینك مهرینی حاوی اولمیان نسخه‌لر ساختەدر.

استانبول (زیرایر - کنه‌ثون) مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر

۱۳۲۵

EK-1
'Ameli Malumat-ı Diniye'
Kitabının iç kapağı

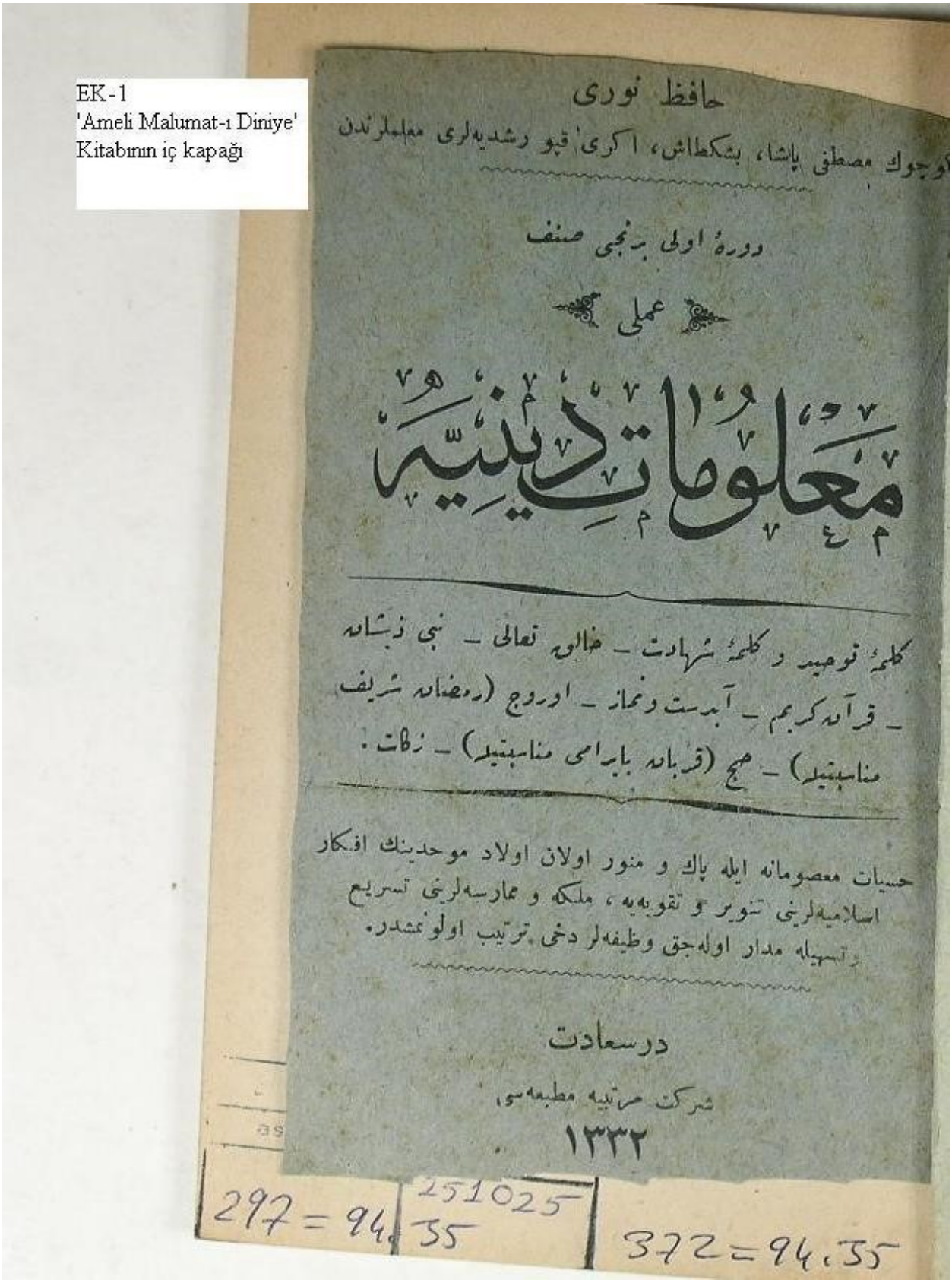
حافظ نوری

کوچوك مصطفی پاشا، بشکطاش، اکری قپو رشدیه‌لری معلملرندن

دورهٔ اولی بنجی صنف

عملی

معلومات دینیه

کلمهٔ توحید و کلمهٔ شهادت ـ خالق تعالی ـ نبی زیشانه ـ قرآن کریم ـ آبدست و نماز ـ اوروج (رمضان شریف مناسبتیله) ـ صوم (قربان بایرامی مناسبتیله) ـ زکات.

حسیات معصومانه ایله پاك و منور اولان اولاد موحدینك افکار اسلامیه‌لرینی تنویر و تقویه‌یه، ملکه و ممارسه‌لرینی تسریع و تسهیله مدار اوله‌جق وظیفه‌لر دخی ترتیب اولونمشدر.

درسعادت

شرکت مرتبیه مطبعه‌سی

۱۳۳۲

297 = 94
251025
55
372 = 94.35

EK-3
'Küçüklere Coğrafya-yı İbtidai'
Kitabının son sayfası

EK-2
'Muvazzah Malumat-ı Diniye' Kitabının iç kapağı

موضح
معلومات دينيه

معارف عموميه نظارت جليله‌سنجه تنظيم اولنان صوك مفردات پروغرامنه توفيقاً ترتيب ايدلمشدر.

دورهٔ عاليه برنجی قسم

مندرجات : اعتقاد و عمل — اوروج — اوروجك فرضيت واهميتی — اوروج نصل طوتيلور؟ — اوروجی بوزان شيلر — كفارت صيام — صدقهٔ فطر — قربان — اوروج نصل قضا اولنور؟ — اعتكاف — زكات — زكاتك فرضيت واهميتی — زكاتك شرطلی — زكات نقود — قويون، دوه گيبی حيوانات ايچون ويريلهجك زكات — حج — حجك فرضيت واهميتی — احرام — طواف كعبهٔ معظمه — سعی — وقوف وافعال حج — زيارت روضهٔ نبوی . سير انبياء عظامدن : حضرت آدم . حضرت ادريس، حضرت نوح، حضرت ابراهيم، حضرت اسماعيل، حضرت اسحاق، حضرت يعقوب، حضرت يوسف، حضرت موسی، حضرت عيسی عليهم وعلی نبينا الصلوة والسلام .

اثر

معلم ارشد .

مكاتب ابتدائيه‌ده تدريس ايدلمك اوزره معارف نظارت جليله‌سی طرفندن قبول پويورلمشدر.

استانبول
۱۳۳۳
مطبعهٔ شمس